له وتاری «کوردانی موکریان»ی «ئۆ. ل. ڤیلچیێڤسکی»دا چی وەلانراوە، بۆچی پێش بە بڵاوبوونەوەی گیراوە؟

نووسەر: ئانژیلیکا پۆبێدۆنۆستسیڤا -کایا[١]

وەرگێڕ: مەنسوور سدقی

تێبینی وەرگێڕ

ئەم وتارە لە ڕووی دەقی پی.دی.ئێفی چاپکراو لــە گۆڤاری "ئیسلام لە دونیــای هاوچەرخ" بڵاوکــراوەی ١٦، ژمــارە ٤ی ســاڵی ٢٠٢٠ وەرگێــڕاوە. ئەو گۆڤارە بە زمانی ڕووســی لە ڕووسیا چاپ دەکرێت و لە وڵاتانی دیکە بڵاو دەبێتەوە[٢].

ژێرنووسەکانی وەرگێڕ بە (.- وەرگێڕ) لە ژێدەرەکانی نووسەر جیا کراونەتەوە. هەروەها لەنێو دوو کەوانی ڕاســتدا [...] زیادکراوەکانی دیکەی وەرگێڕ ئاماژەیان پێکراوە.

ڕێز و ســپاس بۆ مامۆســتای بەڕێز کاک ئەنوەر سوڵتانی کە وێنەی لاپەڕە پێویستەکانی کتێبــی " فتاحقاضــی خلیــل. تاریخچەی خانوادەی قاضی در ولایت موکری، ویرستار: قادر فتاح قاضی. چاپ اول، تبریز، ١٣٧٨"ی لەبۆ ژێرنوسەکانی وەرگێڕ ناردووە.

پوختەی وتار

لــەم وتــارەدا، بەپشتبەســتن بە شــیکاری بەراوردکارانــەی دوو وتــاری ئێتنۆگرافیایی جیــاوازی "ئۆ.ل. ڤیلچێڤســکی" ســەبارەت بــە کوردانی موکریــان، پرســی کاریگەری سیاســەت لەســەر توێژینەوە زانستییەکان تاوتــوێ دەکرێــت. بنەمای ن ئــەم وتارە دەگەڕێتەوە بۆ ئاکامی پەیجوێرێک لەنێو بەڵگە ئەرشــیڤکراوەکان؛ لــە ئاکامــدا دەرکەوتووە بێجگە لە وتــاری "کوردانــی موکریان" کە لــە ســاڵی ١٩٥٨ بڵاو کرابــووەوە، دەقێکی "ماشــێننووس"[٣]ی ئەو وتــارە کە ڕێکەوتی ١٩٥٥ لەســەرە، لــە ئەرشــیڤخانەی بەڵگە زانســتییەکانی مۆزەخانــەی ئەنترۆپۆلــۆژی و ئێتنۆگرافیــای ئاکادیمیــای زانســتیی ڕووســیا پارێزراوە. ئەم وتارە بە پشتبەســتن بــەو بەڵگە و نووســراوانە ئامادە کــراوە کە ڤیلچێڤســکی لــە مــاوەی کورتی ســاڵانی ١٩٤٢-١٩٤٦دا نووســیوێتی، واتــە کاتێک وەک شــارەزای پرسی کورد لەلایەن دەزگای ســەربازی [یەکێتیی سۆڤیەت] بۆ ماوەیەکی نێردراوەتــە ناوچەی کوردســتانی موکریان. لە بەراوردکاری شــیکاریانە و هەڵسەنگاندنی دەقــی "ماشێننووســەکە" و دەقــی وتــارە بڵاوکراوەکــەی دەردەکەوێــت کــە لە وتارە بڵاوکراوەکەیدا بەشــێکی نێوەڕۆکی بۆچوونە بابەتیانەکان کە هەڵگری بابەتگەلێکی ناتەبا و داخراوی ئەو سەردەمە بوون، سڕاوەتەوە. واتە پارچە پارچە لە دەقە ڕەسەنەکە قرتێنراون کە باسی هەندێک مژاری هەستیاری پەیوەندییە ئایینییەکانــی کوردســتانی موکریــان (واتە مەهاباد) و دیدارەکانی ڤیلچێڤســکی دەگەڵ ســەرکردە و چالاکانی کوردی کــردووە. لە چوارچێــوەی ئــەم توێژینەوەکەدا، نووســەر هەوڵی داوە لە پەیوەندی دەگەڵ بەشداربوونی ڤیلچێڤســکی وەک ئەفســەرێکی سۆڤیەتی لــە جێبەجێکردنــی ئەرکەکانی سیاســەتی دەرەوەی یەکێتیــی ســۆڤیەت لە ســاڵانی ١٩٤٢-١٩٥٤ لە ڕۆژهەڵاتی نزیکدا، کێشەی بڵاوکردنــەوەی وتارەکــەی شــی بکاتــەوە. بێگومان نووســەری "کوردانــی موکریان" بە ڕوانگەیەکی بابەتیانە و زانســتی کاری خۆی کردووە، بەڵام بڕینی بەشێکی بەرچاوی دەقی نووسراوەکەی- جا چ لەلایەنی خۆیەوە بووبێت و چ لەلایەن کەسانی بەرپرسی دیکەوە، دیارە هۆکارگەلــی بەرژەوەندیخوازانەی سیاســی لەپشــت بــووە. لێرەدایە کە دەبێت پرســی چەمکی سوبژێکتیڤیتی و سەربەخۆیی زانای خزمەتکاری دەســەڵات بورووژێنین. پرسێک کە لە کارە ناســراوەکانی "ئێدوارد سەعید"دا ســەبارەت بە پەیوەندی نێوان سیاســەت و زانســت لە بواری توێژینەوەکانی ڕۆژهەڵاتی نزیکدا زەق کراوەتەوە.

دەیــان ســاڵە کێشــەی کاریگەریــی وابەستەبوونی سیاســی زانایان لە توێژینەوە و چالاکییە زانستییەکانیاندا و دەرەنجامەکانی لەسەر لێکۆڵینەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، لە ئارا دایە (بۆ نموونە بەهۆی پاشــکۆبوونیان

بە پێکهاتە سیاسییەکانی دەوڵەتەوە). دوای بڵاوبوونەوەی بەرهەمە ناسراوەکەی ئی.سەعید بە ناوی "ڕۆژهەڵاتناسی"[۴]، مشتومڕێکی زۆر سەری هەڵدا و ڕەنگدانەوەیەکی بەرفراوانی لە توێژینەوە پۆستکۆلۆنیالیستییەکان لێکەوتەوە. لە بەرامبەردا "ر. ئیروین" بەپێچەوانە، ئاماژەی بەوە کردووە کە بۆ گەیشتن بە ئاستێکی بەرز لە توێژینەوەکانی ڕۆژهەڵاتناسیدا، وابەستەبوون ڕێگری لە توێژەرانی ڕۆژاوایی نەکردووە (لە خۆیشی کە لایەنگری ئیسرائیلە)[۵].

ئەم وتارە بەگوێرەی کۆڵینەوە لە یەکێک لە بەرهەمە گرنگەکانی کوردناسی بەناوبانگی سۆڤیەتی، "ئۆ. ل. ڤیلچێڤسکی" سەبارەت بە کوردانی موکریان هەوڵێکە بۆ درێژەدان بەو باسەی سەرەوە. بەسەرهاتی ئەو کۆڵینەوە کە پرسی تێکهەڵچوونی بنەما زانستییەکانی توێژینەوە دەگەڵ بەرژەوەندییەکانی کۆمەڵگا و دەسەڵاتی سۆڤیەتی زەق کردووەتەوە، تا ڕادەیەکی زۆر ڕەنگدانەوەی چارەنووسی خودی نووسەرەکەشێتی.

تەواوی ژیانی "ئالێگ لیۆدڤیگۆڤیچ ڤیلچێڤسکی" (۱۹۰۲-۱۹۶۴)، کوردناسی دیاری سۆڤیەتی تێکەڵاوێک بووە لە توێژینەوەی زانستی و خزمەتکردن بە بەرژەوەندییەکانی یەکێتیی سۆڤیەت لە ڕۆژهەڵاتی نزیک، بەتایبەت لە بواری سەربازیدا. نووسەر هەر لە ناخییەوە هەوڵی بۆ سازان لەنێوان ئەو دوو پیشەیەدا داوە.

ڤیلچێڤسکی لە ۱۰ی مایسی ساڵی ۱۹۰۲ (۲۷ ئەپریل بە ساڵژمێری کۆن)، لە ماڵباتی ئەفسەرێکی هێزی دەریایی لە دایک بووە. باوکی داواکاری گشتی لە دادگای هێزی دەریایی بەندەری "کرۆنشتات" بووە. لە ساڵانی ۱۹۲۱-۱۹۲۴ لە پەیمانگای زمانە زیندووەکانی ڕۆژهەڵاتیدا خوێندکار بووە. پاش دەرکەوتنی حەز و لێهاتوویی بۆ فێربوونی زمانی کوردی، بە پێشنیازی ئەکادیمی "ن. یا. مار" چەندین جار بۆ توێژینەوە لە کوردەکان و زمانەکەیان دەگەڵ لیژنەی پەیمانگای ڕۆژهەڵاتناسیی لێنینگراد، نێردراوەتە ئەرمەنستان.

لە ساڵانی ۱۹۲۷-۱۹۲۹ لە پەیمانگای ڕۆژهەڵاتناسیی لێنینگراد بەشدار بووە لە ئامادەکردنی دەستەی مامۆستایانی کورد و مامۆستای وانەبێژی زمانەکانی ڕووسی و کوردی. لە ساڵانی ۱۹۳۰-۱۹۳۲دا، وەک خوێندکاری یاریدەدەری "ن. یا. مار" و پاش تەواوکردنی لە ساڵی ۱۹۳۲دا بووەتە کارمەندی زانستیی "پەیمانگای زمان و بیرکردنەوە" سەر بە ئاکادیمیای زانستیی یەکێتیی سۆڤیەت و لە ساڵی ۱۹۳۲ەوە مامۆستای مێژوو، زمان و ویژەی کوردی لە زانکۆی میری لێنینگراد بووە و پەروەردەکردنی خوێندکارانی بەشی کوردناسیی لە ئەستۆ بووە. بواری سەرەکی چالاکییە زانستییەکانی ڤیلچێڤسکی بریتی بووە لە کۆڵینەوە لە زمانی کوردی و فێرکردن و پەروەردەکردنی خوێندکارە کوردەکانی یەکێتیی سۆڤیەت. هەر لەو ماوەیەدا سێ گەشتی زمانناسیی بۆ ناوچە کوردنشینەکانی یەکێتیی سۆڤیەت (ئازەربایجان، ئەرمەنستان، گورجستان و تورکمەنستان) کردووە[۶].

لە ۲۴ی جوونی ساڵی ۱۹۴۱دا، بۆ ڤیلچێڤسکی و کارمەندە خۆبەخشەکانی دیکەی "پەیمانگای زمان و بیرکردنەوە" شەڕی مەزنی نیشتمانی دەست پێ دەکات[۷]. سەرەتا بۆ پەروەردە و ڕاهێنانی سەگ لە لێهاتوویی ڤیلچێڤسکی کەڵک وەرگیراوە[۸]، بەڵام پاش شۆڕبوونەوەی هێزەکانی یەکێتیی سۆڤیەت لە ۲۶ی جەنیوەری ساڵی ۱۹۴۲ بۆ نێو خاکی ئێران، ڤیلچێڤسکی وەک یەکێک لە زانایانی پرسی کورد، ئەرکی وەرگێڕی[۹] لە بەرەی کافکاز پێ سپێردراوە.

ڤیلچێڤسکی گوایە لە کۆتایی ساڵی ۱۹۴۴ەوە (بەپێی زانیاری دیکە، لە مانگی مایسی ۱۹۴۲ەوە) تاکوو یەکێ جولای

١٩٥٤ وەک ڕاوێژکار و نووسەر لە دەستەی نووسەرانی ڕۆژنامەی "اخگر"[١٠] بە زمانی فارسی کە لە لایەن بەڕێوەبەرایەتی سیاسیی سوپا لە بەرەی کافکاز[١١] دەرچووە، کاری کردووە. لەو ماوەیەدا ڤیلچێڤسکی خەریکی کۆڵینەوە لە بارودۆخی سیاسی و ئابووریی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نزیک و نێوەڕاست بووە و گەلێک وتاری سەبارەت بە پێکهاتەی دەوڵەتەکان، ئاپۆرەی دانیشتوانی و پرسە تایبەتەکانی دەوڵەتانی ئەو ناوچەیە لە چاپەمەنییە نهێنییەکاندا بڵاو کردووەتەوە. ڤیلچێڤسکی زۆر خۆی بە توێژینەوە لە دانیشتوانی کوردی وڵاتانی دەرەوە [دەرەوەی یەکێتیی سۆڤیەت] خەریک کردووە و لەم بارەوە کۆمەڵێک بابەتی نووسیوە[١٢].

لە ٢٥ی جولای تاکوو ١٨ی ئوتی ساڵی ١٩٤٢ کاپتن "ئۆ. ل. ڤیلچێڤسکی" لە ئێران خزمەتی کردووە و لەو ماوەیەدا توانیوێتی سەردانی گەلێک ناوچە لە ئازەربایجانی ئێران بکات (لەوانە: تەورێز، شەرەفخانە، ڕەزاییە، شنۆ، نەغدەە، مەهاباد و هتد.) و لەسەر پێکهاتە نەتەوەییە جۆراوجۆرەکانی ئازەربایجان کاری کردووە. لە ئاکامدا بۆ یەکەم جار لێکدانەوەکانی سەبارەت بە ژیانی سیاسی و هەڵسوکەوتی دانیشتوانی ئازەربایجانی ئێران لە "ڕاپۆرتی گەشتی ئێران"[١٣] بڵاو بووەتەوە.

سەبارەت هەلومەرجی ناوچەکە و بارودۆخی سەربازی و سیاسیی ناوچە کوردییەکانی ڕۆژاوای ئازەربایجان، گەلێک بابەتی سیاسی، ئابووری نووسیوە کە بریتین لە ڕاپۆرتی تێروتەسەل سەبارەت بە هۆزەکانی ناوچەکە و پەیوەندییەکانی نێوان ئەو هۆزانە و سەرکردەکانیان، سەبارەت بە تایبەتمەندنییەکانی پێکهاتەی چینایەتی دانیشتوانی و بەرژەوەندییە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانیان، سەبارەت بە وێژە و چاپەمەنییەکانیان، سەبارەت بە هەڵسوکەوتی ئازەربایجانییەکان[١٤]، کوردەکان[١٥]، قەرەپەپاخەکان[١٦]، ئەرمەنەکان[١٧]، ئاسوورییەکان و یەهوودییەکانی ناوچەکە. بەهۆی لاوازی زانیارییەکانی ئەو ناوچەیە، بەتایبەت ناوچەکانی باشوور، واتە ناوچەی مەهاباد یان کوردستانی موکریان گەلێک زانیاریی جوگرافیایی و مێژوویی کۆ کردووەتەوە. ڤیلچێڤسکی لە ڕاپۆرتێکیدا دەڵێت: "بۆ لێکۆڵینەوەی سەربازی-سیاسیی ئێران و بەتایبەت پارێزگاکانی باکووری ئەو وڵاتە، بەڕاستی بوونی هێزەکانی سۆڤیەت لە ئێراندا دەرفەتێکی فرە ناوازەیە کە ڕەنگە هەم ئەوەندە درێژخایەن نەبێت و هەم دووپات نەبێتەوە"[١٨]. واتە "لەو ماوە کورتەی کە لە شارەکانی ڕەزاییە و مەهاباد بووم، توانیم دەستم بە ٢٠ بەرگ کتێب و گۆڤاری تازە دەرچووی کوردی بگات کە بەشێکیان خێرا لە عێراقەوە تایبەتی بۆ ئێمە نێردراون"[١٩].

بەگوێرەی دۆسیەکەی دەردەکەوێت کە ڤیلچێڤسکی لە ساڵانی ١٩٤٢ تا ١٩٤٦ لە ئێران (لە تاران، قەزوێن و تەورێز) بووە. "بەگشتی یەک ساڵ و شەش مانگ" ١٣ جار بۆ ماوەی کورت سەردانی ناوچەکانی جێگیربوونی هێزەکانی سۆڤیەت لە ئێرانی کردووە[٢٠] و لە ساڵانی ١٩٤١-١٩٤٣دا لە شەڕەکانی لینیگراد و کافکازدا بەشدار بووە[٢١] ڤیلچێڤسکی لە ماوەی کار و خزمەتیدا گەلێک شیکاری و لێکدانەوەی بۆ پرسە بەربڵاوەکان، بەتایبەت سەبارەت بە چاپەمەنییەکانی تاران و کاروباری مەجلیس کردووە. لە ماوەی مانەوەی هێزەکانی سوپای یەکێتیی سۆڤیەت لە ئێراندا، ئەزموونی هەبووە لە بڵاوکردنەوەی پڕوپاگەندەی تایبەت بە هێرشە سەربازییەکان و چالاکی ڕێکخراوە سیاسییەکان لەنێو کۆمەڵانی خەڵکدا، هەروەها سەبارەت بە دانیشتوان، پێکهاتەی دەسەڵات و سیستەمی دابەشکاری کارگێڕیی ئێران و هتد. ئاکامی ئەو کارانەی لە ساڵی ١٩٤٤دا لە نامیلکەیەکدا بە ناوی

"کوردانی باکووری ڕۆژاوای ئێران" نووسیوە کە تەنیا ٥٠ دانەی چاپ کراوە[٢٢]. لەو نامیلکەیەدا پوختەیەک لە زانیارییە گرنگ و سەرەتاییەکانی ڕاپۆرتەکەی ساڵی ١٩٤٢ی تێدایە کە زانیاری سەربازی و سیاسیی سەبارەت بە کوردانی باکووری ڕۆژاوای ئێران و لەوانەش، سەبارەت بە کوردانی موکریانی لەخۆی گرتووە. ڤیلچێڤسکی ئەو زانیاریانەی لە ماوەی مانەوەی لە ئێراندا، پشکنیوە و هەندێکیشیانی بۆخۆی تەواو کردووە[٢٣]. دواتر کاتێک ئەو نامیلکەیە ئیتر نایاب بووە و زانیارییەکان جێگەی سەرنج بوون و تەنیا یەک بەرگی لای ڤیلچێڤسکی مابووە، لە نامەیەکدا بۆ "پیاتێخین ئی.ئی"[٢٤]، ڤیلچێڤسکی دەڵێت: "هاوڕێ ت.ئاریستۆڤم ئاگادار کردووەتەوە کە لە زۆر شوێنی وتارەکەی خۆیدا سەبارەت بە کوردانی ئێران بە بەربڵاویی کەلکی لە نامیلکەکەی من وەرگرتووە، هەڵبەت "ئا. ئی. پێرشیتس" خێرا بەزارەکی ... پێی ڕاگەیاندووە کە ئاماژەکان بەو نامیلکەیە لا بەرێت، چونکە ئەو نامیلکەیە بۆ بڵاوبوونەوەی گشتی چاپ نەکراوە". تەنانەت خودی ڤیلچێڤسکی لە نووسراوەکانی دیکەیدا ئاماژەی بە زانیارییەکانی ئەو نامیلکەیەی نەکردووە، چونکە نامیلکەکە دەستنووسێک بووە و لەسەری جەخت کراوەتە "تایبەتە بۆ بەکارهێنانی کارگێری"[٢٥].

لە ساڵی ١٩٥٤دا دوای هەڵوەشاندنەوەی خزمەتی گشتی لە سوپا، ڤیلچێڤسکی لە پەیمانگای ئێتنۆگرافیای ئاکادێمیای زانستیی یەکێتیی سۆڤیەت درێژەی بە کارەکانی داوە. یەک ساڵ دواتر وتارە ماشێننووسەکەی بەناو "کوردانی موکریان"[٢٦] تەواو کردووە کە هەم لەسەر بنەمای بینراوە و شیکارییە نێردراوەکانی بۆ بەڕێوەبەرایەتی سیاسیی سوپا و هەم بە پشتبەستن بە تێبینی و بیرەوەرییە ڕۆژانەکانی بوو کە لە ماوەی سەردانی ناوچەکەدا نووسیبووی.

لە ساڵی ١٩٥٨دا، بەشێکی دەقە ماشێننووسەکەی بەناوی "کوردەکانی موکریان"[٢٧] لە کۆوتارێکی ئێتنۆگرافیایی سەبارەت بە ڕۆژاوای ئاسیادا، چاپ کرا، بەڵام بەشێکی زۆری چاوپۆشی لێ کراوە. ڤیلچێڤسکی لە پێشەکی هەر دوو دەقەکەدا دەڵێت: "ئەو وتارە ئێتنۆگرافیاییەی بەر دەستتان سەبارەت بە کوردستانی موکریانە و لەسەر بنەمای بینراوەکانی نووسەر لە ماوەی ساڵانی ١٩٤٢-١٩٤٦ و لە کاتی سەردانە کورتەکەی بۆ ئەو ناوچەیە نووسراوە و بە زانیاریی کوردەکانی ناوچەکە و بەتایبەت لێدوانی چالاکانی بزووتنەوەی دیموکراتیکی کورد، کۆچکردووان[٢٨] قازی محەممەد[٢٩] و براکەی، سەدری قازی بەرفراوانتر کراوە"[٣٠].

دیارە ئەو بەرهەمە لەسەر بنەمای کۆڵینەوەیەکی بەرفراوانی مەیدانی و گفتوگۆ دەگەڵ ڕووناکبیران و پیاوە ئایینییەکان و سەرۆکهۆزەکانی کورد پێک هاتبوو، بەڵام بەکردەوە دەقی ماشێننووسراوی وتارەکە بەدڵی پشکنەرەکان نەبووە. چونکە ئاماژە بەو دەقە لە لیستەی ئەرشیڤی کارگێڕیدا نابینرێت. تاقە کەسێک کە توانیویەتی تا ڕادەیەک زانیاری لە مەخزەنی [ئەرشیڤی] کارەکانی ڤیلچێڤسکی هەڵێنجێت، کوردناس "ئۆ.ئی. ژیگالینا" بووە کە لە مانگی یەکەمی ساڵی ١٩٨١[٣١]دا سەردانی ئەو مەخزەنەی کردووە و هەندێک لەو زانیاریانە لە وتارەکانیدا ڕەنگی داوەتەوە، بۆ نموونە لە کۆڵینەوەیەکیدا بە ناوی "بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد لە ئێران (١٩١٨-١٩٤٧)"[٣٢] و لە وتارێکدا بەبۆنەی ٨٠مین ساڵی لەدایکبوونی "ئۆ. ڤیلچێڤسکی ١٩٠٢-١٩٤٦"[٣٣].

"ئۆ. ژیگالینا" جەختی لە بەنرخبوونی کارەکانی "ئۆ. ڤیلچێڤسکی" کردووەتەوە، باسی دەقە ماشێننووسەکەی بەناوی "کوردستانی موکریان"[٣٤] و مانەوەی لە مەهاباد دەکات و دەڵێت ئۆ. ڤیلچێڤسکی: "گەلێک بابەت

و ... سەبارەت بە خۆبژێویی گوندەکانی کوردستانی موکریان"ی[٣٥] کۆ کردووەتەوە و باسی بەسەرهاتەکانی "ماوەی مانەوەی لە کوردستانی ئێراندا پاش کۆتایی شەڕی دووەمی جیهانی دەکات" و دەڵێت "لە ماوەی خزمەتی لە چوارچێوەی یەکەکانی سوپای سۆڤیەتدا توانیوێتی کۆڵینەوە لە بارودۆخی پرسی کورد لەو سەردەمدا بکات"[٣٦].

توێژینەوەی بەراوردکارانەی دەقە ماشێننووسەکە دەگەڵ وتارە چاپکراوەکە هەر بە قەبارەشەوە پیشانی دەدات کە بەشێکی فرە گرنگی بابەتەکان لە وتارەچاپکراوەکەدا ئاماژەی پێ نەکراوە. دەقە ماشێننووسەکە بریتییە لە ٢٢٣ رووپەل، بەڵام وتارە چاپکراوەکە تەنیا ٤٧ لاپەڕەیە. سەبارەت بە وتارەچاپکراوەکە، "ئۆ ڤیلچێڤسکی" بۆخۆی دەڵێت، دەبا لە هەندێک شوێندا چاوپۆشی لە لێکدانەوە قووڵەکانی تەوەرەکان بکەمەوە[٣٧]، تاکوو ڕێژەی دەربرینە ناتەباکان دەگەڵ یەکتر کەمتر بێتەوە. هەڵسەنگاندنی ئەو دوو دەقە پیشانی دەدات کە گۆڕانکاری لە بابەتی دەقەکەدا بەهیچ شێوەیەک وەلانانی ناتەباییەکان و یان باشترکردنی شێواز و پێکهاتەی دەربرینەکان نەبووە.

کە وا بوو، وەشانی کۆتاوتارەکە بەشێکی زۆری دەقە ڕەسەنەکەی لە خۆ نەگرتووە کە بریتی لە کۆمەڵێک بابەتی داخراوی ئەو سەردەمە بوون. واتە وتارە چاپکراوەکە سانسۆری بابەتیانەی بۆ کراوە.

یەکەم باسی [لابراو] بریتییە لە دەوری ئایین لە کوردستانی موکریان و پەیوەندی نێوان باوەڕمەندانی شیعە و سوننە. "ئۆ ڤیلچێڤسکی" باسی تایبەتمەندێکی دەگمەنی شاری مەهابادی کردووە و دەڵێت ئەو شارە لە شوێنی شاری سێلاو لێدراو و وێرانبووی "ساوجوبلاخ" (بەکوردی: "سابلاخ") بەشێوەیەک ساز کراوەتەوە کە نەتەنیا ئیتر شارێکی تەواو کوردییە[٣٨]، بەڵکوو بووەتە مەڵبەندێکی تەواو سوننەش. ڤیلچێڤسکی هەروەها دەڵێت: "بەپێچەوانەی شارەکەی پێشوو، پێگەی دانیشتوانی ناکورد لە شاری مەهابادی تازە ئاوەدانکراودا بەهۆی نیشتەجێبوونی هەرچی زۆرتری کوردانی شارەکانی دیکە، وردە وردە بەرتەسک بووەتەوە و ئیتر بووەتە شارێکی تەواو کوردی، بەڵام بەشێک لە ڕوخساری ناکوردی پێشووی پێوە دیارە کە وێرانبووە و پیشاندەری ژیانی سەردەمی کۆنی شارەکەیە. ئەو بونیادانەی کە کوردە نیشتەجێبووەکان لە شارەدا سازیان کردووە، بەتەواوی جلکی سوننەی بەو شارە بەخشیوە. مزگەفتی هەینی و گشت ئەو ئاوەدانییانەی لە سەرەوە ئاماژەی پێکرا، ڕوخساری مەهابادی بۆ شارێکی تەواو کوردی وەرچەرخاندووە"[٣٩]. ژمارەی مزگەفتە ئاوەدانەکانی شار لەو سەردەمیدا ١٠ مزگەفت (هەموویان بۆ سوننە)[٤٠] بووە و ڤیلچێڤسکی جەختی لەوە کردووەتەوە کە : "لە ماوەی ٥٠ ساڵی دواتردا یەک مزگەفتیش ساز نەکراوە"[٤١]. مەبەست سالانی نێوان ١٨٩٠ تاکوو ١٩٤٠ـە. دیارە شارێک بەناوی مەهاباد لە ساڵی ١٩٣٥ دروستکراوە، بەڵام ڕوون نییە لەو ماوە دوور و درێژەدا بۆچی سازکردنی شوێنی ئایینی پشتگوێ خرابوو. ڕەنگە بەهۆی ڕووداوە سروشتییەکان بووبێت کە زۆر جار ئەو شارەی وێران کردووە[٤٢].

یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی ژیان لە شاری مەهابادا بریتی بووە لە ساکاریی ژیان و هەڵسوکەوتی دیموکراتیانە بە بێ ڕەچاوکردنی پێگەی کۆمەڵایەتی و تەمەن بۆ گشت دانیشتوانی ئەو شارە کە زۆر بەزەقی جیاوازی دەگەڵ کەشوهەوای ژێردەستەیی، سەرشۆڕی، فەرمانبەری و ڕیایی لە شارەکانی دیکەی ئێرانی پێوە دیارە. ڕوخساری جیاوازی ژیانی کۆمەڵایەتی مەهاباد دەکرێت بلکێنین بە لاساریی و ڕەوشت بەرزیی دانیشتوانی[٤٣]. بەگوێرەی نووسراوەکەی ڤیلچێڤسکی:

"خودی دانیشتوانی مەهاباد لە ساڵی ١٩٤٢دا، بەسەرسامی و توورەیییەوە بۆمیان باس کردووە کە سێ ئەفسەری ئینگلیز کە هاتبوونە مەهاباد هەرچی خواردنەوەی کحولیی لە شاردا هەبووە، تەواویان کردووە"[٤٤]. یان لە شوێنێکی دیکەدا دەڵێت: "لە مەهاباد بەپێچەوانەی شارە مۆدێرنەکانی ئێران کە گەڕەکی لەشفرۆشانی هەیە، ئەو دیاردەیە لەو شارەدا جێگیر نەبووە. هیچ ماڵێکی لەشفرۆشی لە مەهابادا، نابینرێت"[٤٥].

ڤیلچێڤسکی باسی مژارێکی سەیر دەکات: "... کوردانی سوننە بە فارس و ئازەربایجانییە شیعەکان دەڵێن "ڕافزی" و تا ئەو ڕادەیە بە ناپاکیان دەزانن کاتێک سەردانی شارە شیعییەکان دەکەن، مانەوە لە ماڵانی گەڕەکی کریستیانەکان هەڵدەبژێرن. هەنووکە ئەو بێزارییە لە شیعەکان بەهۆی پەرەگرتنی ڕادەی مەیخانەکان و خانە لەشفرۆشییەکان لە شارە مۆدێرنەکانی ئێراندا دەبینرێت. کوردەکان پاش گەڕانەوەیان لە شاری بێگانەکان پێیان وایە تووشی کردەوەی "حەرام" بوون، بۆیە دەبێت خۆیان بشوون"[٤٦].

توێژینەوەکانی ڤیلچێڤسکی لە دەقی ماشێننووسەکەیدا ئاشکرای دەکات کە "پەیڕەوی کوردەکان لە ئایینزای سوننە لە ڕوانگەی ئایینییەوە نەبووە بەڵکوو هۆکاری سیاسی هەبووە" و هۆکارەکەی گەڕاندووەتەوە بۆ خۆ دوورکردنەوە و دان نەنان بە هەوڵی زنجیرە پادشایانی تورکە سەفەوی و قاجارەکان کە "پەرەیان بە توندترین شێوازی شیعیزم" داوە. هەر سەبارەت بە ڕۆڵەتیبوونی پەیرەویکردن لە ئایینزای سوننە بە گۆشەنیگای سیاسییەوە، ئەو ڕاستییەش لەو دەقەدا جێگەی سەرنجە کە دەڵێت: "زۆربەی شێخە ناودارەکانی کوردستانی موکریان، شیعەن"[٤٧].

لە لایەکی دیکەوە، لە توێژینەوە چاپکراوەکەیدا وا دەردەکەوێت کە ڤیلچێڤسکی زۆر حەزی لە نزیکبوونەوە لە سەرکردەکانی کورد نەبووە و تەنیا چەند ئاماژەی کورت و ناڕاستەوخۆ لەو بارەیەدا دەبینرێت. لە کاتێکدا لە دەقی ماشێننووسەکەیدا، بەپێچەوانە زۆر بە تێروتەسەلی باسی دیدارەکانی خۆی دەگەڵ ئەو سەرکردانە کردووە. بۆ نموونە: "لە ساڵی ١٩٤٢١دا میوانی قازی محەممەد لە مەهاباد بووم و لەو هەموو ڕێکارانەی بۆ پاراستنی ئێمە ڕێکی خستبوو، تووشی سەرسوورمان بوومەوە. ئێمە لە ژووری تایبەتی قازی محەممەد خەوتین. لە ژوورێکی بچووکی تەنیشتماندا کە لەنێوان ژووری ئێمە و هۆڵی پێشوازی هەڵکەوتبوو، چەندین پاسەوانی کوردی چەکدار لە ئەرک دابوون. خودی خانەخوێ پێش خەوتنی و پاش ئامۆژگاری ئەو پیاوانە، دەرکەوتە دەرەوە و سەردانی هەموو پاسەوانەکانی دەوروبەری کۆشکەکەی کرد. پرسیارم لە قازی محەممەد کرد کە ئایا هەمیشە بەو شێوەیە ڕەفتار دەکات، وەڵامی دامەوە، نەخێر؛ بەڵام زۆر بە تێرادیویی گوتی: "ئاخر ئەمڕۆ ئێوە میوانی منن و دەبێت خەمخۆری ئاسایشی ئێوە بم". پرسیارم لێ کرد: "مەگەر مەترسی لە شاردا هەیە؟"؛ وەڵامی دامەوە: "کاتێک میوانت هەبێت، هەمیشە مەترسی هەیە"[٤٨].

ئەم بیرەوەرییە لە وتارە چاپکراوەکەدا بەتەواوەتە لابراوە[٤٩]. ئەگەرچی لە سەرەتای پەیوەندییەکاندا، ئەو ڕووداوە بێگومان خەمخۆریی قازی محەممەدی بۆ ئاسایش و مەترسییەکانی دەرخستووە، چونکە مەهاباد لە دەرەوەی ناوچەی ژێر دەسەڵاتی سوپای سۆڤیەت و بەریتانیا هەڵکەوتبوو و ناوچەیەکی فراوانی بێلایەنی ئێران بووە، دیارە لە ناوچەیەکی ناسەقامگیردا نەتەنیا خەمخۆریی لە پاراستنی ژیانی ڤیلچێڤسکی وەک ئەفسەرێکی سوپای سۆڤیەت پێویست بووە، بەڵکوو دانوستانەکانیش پێویستیی بە ڕێوشوێنی پێشگیرانە لە ڕووداوی نەخوازراوەوە هەبووە.

ڤیلچێڤسکی لە دەقی ماشێننووسەکەیدا ئەو ڕووداوەی لە چوارچێوەی توێژینەوەی دابونەریتی باوی "تۆڵەی خوێن" لە نێو کورداندا باس کردووە کە تا ڕادەیەک بۆ پەیوەندییەکانی سۆڤیەت و کورد گرنگ بووە. دیارە خەمخۆری و ڕێکارە پێشگیرانەکەی قازی محەممەد وەک سەرکردەی کورد، ئاستی سەنگی سیاسیی قازی محەممەدی پیشان داوە و بە تەواوەتی ڕەوا بووە.

بەشێکی لابراوی دیکەی ئەو نووسراوەیە بریتییە لە هەندێک تایبەتمەندی و زانیاری بەنرخ سەبارەت بە مێژووی پەیوەندییەکانی کورد و سۆڤیەت کە ڤیلچێڤسکی لە گفتوگۆ دەگەڵ چالاکانی کورد تۆماری کردوون. ڤیلچێڤسکی لە دەقی ماشێننووسەکەدا دەڵێت، بازاڕی مەهاباد تا ساڵی ١٩١٧ ببووە نێوەندێکی فرە مەزنی هەناردەکردنی کەلوپەل و خۆراکی ئێرانیی بۆ ڕووسیا[٥٠]. بۆیە پەرەگرتنی پەیوەندییە ئابوورییەکان هۆکاری بڵاوبوونەوەی "هزری بزووتنەوەی دیموکراتێکی ڕووسی" بووە، بەڵام هێشتا کۆڵینەوە لەسەر "چۆنیەتی پەرەسەندنی ئەو هزرە لەنێو کورد و بەتایبەت لە ژینگەی کوردستانی موکریان نەکراوە"[٥١]. لە میانەی هاموشۆی نووسەر و قازی محەممەددا دەردەکەوێت کە: "ڕێژەیەکی بەرچاو لە ڕۆشنبیرە کوردەکانی ساباڵخ وەک بازرگان و "بریکارەکانیان" هاتووچۆی ڕووسیا و شاری "نیژنی نۆڤگەرەد"یان کردووە و لە کڕین و فرۆشتنی "بازاڕی مەزنی ماکاریێڤ"ی[٥٢] ئەو شارەدا بەشدار بوون ... لێرەدایە کە پەیوەندی لەنێوان ڕۆشنبیرانی پێشکەوتووخواز و دیموکراتەکانی ڕووسیا پێک هاتووە... قازی فەتاح[٥٣] یەکێک بووە لە ڕێکخەرانی بەرەنگاری لەدژی داگیرکاری سوپای عوسمانی لە ناوچەکەدا[٥٤]. قازی فەتاح لە شۆڕشی ساڵی ١٩٠٧ی ئێراندا بەشداری کارای کردووە و بۆ پاراستنی دەستکەوتەکانی ئەو شۆڕشە لە ساباڵخ یەکەم ئەنجومەنی شۆڕشگێڕیی لە کوردستان دامەزراندبوو[٥٥] و لە خواستە دیموکراتییەکانی ئەو شۆڕشە بێوچان بەرگری کردووە"[٥٦].

بەشێکی تەواوی دەقە ماشێننووسەکە بۆ بزووتنەوەی نەتەوەیی- دیموکراتیک لە کوردستانی موکریان تەرخان کراوە[٥٧]. لەم بەشەدا باسی سوپای سۆڤیەت و ڕزگارکردنی گەلانی ئێران "لە مەترسی فاشیسزم و ... لە دیکتاتۆری خوێنڕێژی ڕەزا خان"[٥٨] دەکات و کورتەیەکی سەبارەت بە تایبەتمەندییەکانی بزووتنەوەی ساڵی ١٩٤٠ لە ئێران، عێراق، تورکیا و شۆڕشی مستەفا بارزانی و دامەزراندنی خودموختاری دیموکراتیک (واتە: کۆماری مەهاباد [کوردستان]) لە ناوچەی کوردانی ئێران نووسیوە، هەروەها لە ئاماژەدان بە دامەزراندنی حیزبی "ژێکاف"[٥٩]، نموونە گەلێک لە بڵاوکراوەکانی ئەو حیزبەی لە ساڵی ١٩٤٤دا هێناوەتەوە کە پشتیوانی لە پێدانی ئیمتیازی نەوت بە یەکێتیی سۆڤیەت کراوە[٦٠]. بەڵام لە دەقە چاپکراوەکەی ئەو وتارەدا، تەنیا لە چوارچێوەی باسی هەبوونی نێوەندی زمان و وێژەی زاراوەی کورمانجی ژێروو، یادێک لە دامەزراندنی خودموختاری دیموکراتیک لە مەڵبەندی کوردستانی ئێران کراوە، بێجگە لەمە ئاماژە کراوە بە چاپەمەنییەکانی ساڵانی ١٩٤٢-١٩٤٦دا وەک: گۆڤاری "نیشتمان" و ڕۆژنامەی "کوردستان"[٦١] زمانحاڵی حیزبی دیموکراتی کوردانی ئێران[٦٢].

پاش مەرگی، وتاری "کوردستانی موکریان" دەگەڵ نووسراوەکانی دیکەی ڤیلچێڤسکی، لە ساڵی ١٩٦٤دا، ڕادەستی "ئەرشیفی زانستیی مۆزەخانەی ئەنترۆپۆلۆژی و ئێتنۆگرافیای ئاکادیمیای زانستیی ڕووسیا" کراوە. هەر لەوێ سێ لیستەی لێ ساز دەکەن و لە مەخزەنی "ئۆ.ل. ڤیلچێڤسکی"دا (مەخزەنی ١٧) دەیپارێزن. بەهۆی گونجاو نەبوونی شێوازی پاراستنی ئەو مەخزەنە دەگەڵ

ڕێوشوێنە زانستی و تەکنیکییەکانی سەردەم، لە ساڵی ١٩٨٧ گشت دەستنووسەکانی مەخزەنی "ئۆ.ل. ڤیلچێڤسکی" ڕێکوپێکتر و ناونیشانی هەندێکیان ڕوونتر و وتارە چاپکراو و دووپاتکراوەکان دیاریکراون. دەگەڵ پشکنین و هەڵسەنگاندنی ئاستی بابەتەکان، ڕیکارێک بۆ لەنێوبردنی ئەو دۆسیە و بەڵگەنامانەی کە گوایە بەهای مێژوویی خۆیان لەدەستدابوو[٦٣]، ڕەچاو کراوە. پاش ئەو گۆڕانکارییانە ڕێژەی وتارەکان گۆڕاون و ژمارەی وتارە پارێزراوەکان بوونەتە ١٦٩.

دیارە زەحمەتە بزانین هۆکاری لەنێوبردنی بەڵگەنامەکان بەڕاستی "بەسەرچوونی بەهای مێژوویی" بوویێت، لەوانەیە وەک لە پێداچوونەوە بەسەر ماشێننووسی "کوردستانی موکریان" دەیبینین، لێرەشدا پاشخانێکی هەڵوێستەی سیاسیی هۆکار بوویێت. دیارە لابردنی ئەو دەربڕینانەی لە سەرەوە ئاماژەمان پێ کرد، دەگەڵ گەلێک تێبینیی دیکەی هاوچەشن کە لە وەشانی کۆتایی وتارەکەشدا بەدی دەکرێن، ناتوانێت تەنیا بە پاساوی کورتکردنەوەی بابەتەکە بوویێت بۆ ئەوەی لەنێو کۆوتارەکاندا جێگەی بێتەوە. بابەتە بژارکراوەکان هەڵگری گەلێک زانیاری گرنگن، بەڵام لە زۆر شوێنی دەقە چاپکراوەکەدا، لە جێگەی ئەو زانیاریانە، هەندێک دێر و دەربڕین گشتی و کەم زانیاری دەبینین.

پاش نووسینی "کوردستانی موکریان"، "ئۆ. ڤیلچێڤسکی" خەریک بووە قەبارەی کارەکەی لەسەر ئەم بابەتە لە ١٥ ڕووپەلی ماشێننووسدا بۆ ٢٥ ڕووپەل فراوانتر بکات, هەروەها وادەی جێبەجێکردنی لە بری ساڵی ١٩٥٧، بۆ ساڵی ١٩٥٨ درێژ کردووەتەوە تاکوو لە چوارچێوەی پرۆژەیەکی بەرفراوان بەناوی "کوردەکانی ڕۆژاوای ئاسیا"دا چاپ و بلاو بکرێتەوە[٦٤]. چارەنووسی ئەو پرۆژەیە دیار نییە، هەڵبەت وتاری یەکەم (واتە وتارە ماشێننووسەکە) کارێکی تەواو زانستییانەی بێ کەموکورییە و بەگوێرەی "ئا.ڤ. چێرکایڤ"[٦٥] بە لاتاو و توانج، نیوەرۆکێکی زیندووی پێ بەخشیوە کە ئەوەش تایبەتمەندی شێوازی نووسینی "ئۆ. ڤیلچێڤسکی" پێوە دیارە. دەکرێت بە دڵنیاییەوە بێژین کە ئەو لێکۆڵینەوەیە سەرەرای مشتومڕ و کۆمەڵێک ڕەخنە لەسەر هەندێک لایەنی، شایەنی بووە بەتەواوی بڵاو کراباوە. ئەو ڕاستییەش سەرنجراکێشە کە وتارەکە وەک بابەتێکی سەربەخۆ ی بڵاو نەبووەتەوە، بەڵکوو لەپاڵ کۆمەڵێک بابەتی دیکەدا گونجێنراوە و وەک لە سەرەوە ئاماژەمان پێ کرد، دەقە چاپکراوەکە بەوردی دەستکاری کراوە. بۆیە شیمانە دەکەین کە هۆکاری بنەڕەتی ئەو چەشنە هەڵسوکەوتە، دەگەڕێتەوە بۆ وروژاندنی زانستییانەی پرسگەلێکی سیاسی کە لەلایەن "ئۆ. ڤیلچێڤسکی"یەوە لەو وتارەیدا جەختی لەسەر کردوونەتەوە.

لە لایەکەوە زەقکردنەوەی پرسی ئایین [کە لە دەقە ڕەسەنەکەدا باسی کراوە] پێچەوانەی سیاسەتی نوێی "خرۆشچۆڤ" بووە کە بۆ دژایەتیکردنی ئایین پەیڕەو دەکرا. لە لایەکی دیکەوە، هاوکات سیاسەتێکی کارا بۆ کارکردن دەگەڵ ئێران وەگەڕ خرابوو و باسی دۆستایەتی نێوان کۆمەڵگەی سۆڤیەت و ئێران دەکرا، بۆیە باسکردن لە ناتەبایی ئایینی، هەروەها جەختکردنەوە لەسەر هەستی جودایخوازیی کوردەکان، بێگومان بەدڵی لایەنی ئێرانی نەدەبوو؛ بێجگە لەمانە، نزیکەی ١٠ ساڵ بەسەر پاشەکشەی سوپای سۆڤیەت لە خاکی ئێران تێپەڕ ببوو و لە ساڵی ١٩٥٦دا، واتە یەک ساڵ پاش تەواوبوونی نووسراوە ماشێننووسەکەی "ئۆ. ڤیلچێڤسکی"، محەممەد ڕەزا پەهلەوی، شای ئێران، جارێکی تر سەردانی یەکێتیی سۆڤیەت دەکات و بەگوێرەی "ج. پارکێر"، هەر دوو لایەن لەسەر پەرەپێدان بە هاوکاری هاوبەش ڕێک دەکەون[٦٦]؛ بۆیە ئاماژە زەقەکانی "ئۆ.

ڤیلچێڤسکی" دەیتوانی بەدڵی لایەنی ئێرانی نەبێت و کۆسپ بخاتە سەر ئەو هاوکاریانە.

ڕووداوەکانی ساڵانی ١٩٥٠ – ١٩٦٠، کاریگەرێکی تایبەتی لەسەر مێژووی ڕووسیا دانـاوە. گۆڕانکاری و چاکسازییەکانی پاش کۆچیدوایی "ئی.ڤ. ستالین" نەک دەزگاکانی حیزبی و دەسەڵاتی میری، بەڵکوو نێوەندە زانستییەکانیشی گرتبووەوە. لە قۆناخی نوێی بنیاتنانی سۆسیالیزمدا، سەرکردەکانی وڵات دەورێکی بەرچاویان بۆ زانست تەرخان کردبوو[٦٧]. لەژێر بانگەشەی زەقی مۆدێرنیتە و لێکۆڵینەوەی نوێی ئێتنۆگرافیاییدا، بۆ ماوەیەک حەز و ئارەزوو بۆ توێژینەوەی مێژووی کۆمەڵایەتی ئابووری و بەرادەیەکی کەمتر، بۆ مێژووی سیاسیی کورد تووشی لاوازی دەبێت. بەڵام شۆڕشی ساڵی ١٩٥٨ی عێراق و ڕووخانی ڕژێمی پاشایەتی و دامەزراندنی کۆماری عێراق، دەبێتە پاڵنەرێک و جارێکی دیکە بواری توێژینەوەکانی کوردناسی دەبووژێتەوە[٦٨].

ئەو سیستەمی کە لەم سەردەمەدا بۆ بڵاوکردنەوەی بەرهەمە زانستییەکان لە یەکێتیی سۆڤیەتدا پەیرەو دەکرا، بەتەواوی دەستی دەوڵەتی واڵا کردبوو لەسەر دیاریکردنی کاریگەریی نێوەرۆکیان و شیاوبوون یان شیاونەبوونیان بۆ بڵاوکردنەوە. بۆیە مەرجەکانی بڵاوکراوە زانستییەکان لە سەردەمی شەڕی سارددا، گەلێک توندتر کران. بۆ نموونە، لە ساڵی ١٩٦٣دا وتاری "چەند پرسێکی نەتەوەیی لە پێکهاتنی گەلی کورد" کە "ئۆ. ڤیلچێڤسکی" بۆ بەرهەمێکی هۆبەی ڕۆژاوای ئاسیا لە پەیمانگای ڕۆژهەڵاتناسیی ئاکادێمیای زانستی یەکێتیی سۆڤیەت بەناوی کۆوتاری "پرۆسە ئێتنیکییەکان و پێکهاتەی دانیشتوانی ڕۆژاوای ئاسیا" ئامادەی کردبوو، گونجاوبوونی چاپ و بڵاوکردنەوەکەی کەوتە بەر لۆمەی دەزگای وەشانخانەی "وێژەی ڕۆژهەڵات". لەم بارەدا "ڤیلچێڤسکی" دەڵێت: "... وا دیارە نووسراوەکە تووشی بەرپەرچدانەوەی وەزارەتی دەرەوە بووەتەوە، چونکە لەسەر ڕاسپاردەی وەزارەتی دەرەوە بۆ پێداچوونەوە، گەڕێندراوەتەوە دەزگای بڵاوکردنەوە"[٦٩].

دیارە سەرەرای تێگەیشتنی "ئۆ. ڤیلچێڤسکی" لە کێشەکە و هەوڵدانی بۆ پێداچوونەوەی پێویست، هەڵبەت بە پاراستنی ڕاستییە بنچینەییەکان لە بابەتەکەدا، سیستەمی دەزگای زانستی تەنیا پاش دەستکارییەکی بنەڕەتی لە وتارەکەدا، ڕێگەی بە بڵاوکردنەوەی داوە. ئاشکرایە کە دەقەکە پاش گۆڕانکارییەکانی خودی "ئۆ. ڤیلچێڤسکی" و دەستکارییەکانی کەسانی دیکە کە نووسەریش لاری لەسەر نەبووە، بووەتە وتارێکی بێلایەنانە و کەمباندۆری سیاسی. بە بەراوردکردنی دەقە ماشێننووسەکە دەگەڵ دەقە بڵاوکراوەکە لە کۆوتارەکەدا، بۆمان دەردەکەوێت کە سیستەم چ چاوەڕوانییەکی لە نووسراوەی توێژەران و ئەنترۆپۆلۆژەکانی سۆڤیەت هەبووە. کە وا بوو نووسەر وازی هێناوە لە گەلێک زانیاری پەیوەست بەو ڕووداوانەی کە بە چاوی خۆی بینیبووی. دیارە ئەوەش بەهای وتارەکەی کەم کردووەتەوە و ئاستی دابەزاندووە.

بەگوێرەی لێدوانی "ئا.ڤ. چێرکایف"، دونیابینیی "ئۆ. ڤیلچێڤسکی" بریتی بووە لە هەڵسوکەوتی پسپۆڕانە لە هەموو بوارەکانی ژیانیدا. بۆیە ئەو زانایە هەرگیز باسی سیاسەت و کۆمۆنیزم و ستالینی نەکردووە. سەرەرای ئەندامەتی "ئۆ. ڤیلچێڤسکی" لە حیزبی کۆمۆنیستی یەکێتیی سۆڤیەتدا، "ئاوری لەو مژارانە نەداوەتەوە". بۆ نموونە، "ئا.ڤ. چێرکایف" لە بارەی کەوتنە بەر سانسۆری وتارێکی بەهۆی ئاماژە نەکردنی بە لێدوانەکانی "ڤ.ئی. لێنین" دەڵێت، ڤیلچێڤسکی بە لاتاو و توانج گوتوویەتی: "تکاتان لێ دەکەم بۆم ڕوونکەنەوە ئەم وتارم

پێویستیی بە چەند ئاماژەی لینین دەبێت هەبێت". "ئۆ. ڤیلچێڤسکی" بەگشتی خۆی لە سیاسەت نەداوە، بۆیە ئیتر خۆی خەریکی مێژووی سەدەی سێزدە کردووە[٧٠] و دەڵێت: " لێکدانەوەی مێژووی هاوچەرخ، بەشێکە لە تایبەتمەندی سیاسەت. بەڵام مێژووی کۆن کە پتر بابەتیانەیە، سیاسەتوانان ناتوانن چەواشەی بکەن، بەڵام توێژەران لەوانەیە"[٧١]

ئاشکرایە کە "ئۆ. ڤیلچێڤسکی" لە پێگەی ئەفسەرێکی سوپای سۆڤیەت لە ئێران، ئینجا بە کۆکردنەوەی زانیاری و ئەزموونەکانی خۆی، هەوڵی داوە تا ڕادەیەک سنووری بابەتیانەی زانستی لە وتارەکەیدا بپارێزێت، ئەگەرچی هاوکاتیش ئەو کەشوهەوا سیاسییە کە ڤیلچێڤسکی خۆی دەگەڵ گونجاندبوو و لێی تێگەیشتبوو، کاریگەریی لەسەر هەڵسوکەوتی وەک زانایەکی سۆڤیەتی داناوە. "ئۆ. ڤیلچێڤسکی" بەپشتبەستن بە پسپۆریی پیشەیی، زۆر بە زیرەکی و بەپێی سروشت هەڵسوکەوتی دەگەڵ کەشوهەوا سیاسییەکە کردووە و لە ئانوساتی خۆیدا زەمینە سیاسییەکانی بینیوە، بۆیە گۆڕان لە وتارەکەیدا پەیدا بووە. بێگومان دەبێت کاریگەری سیاسەتی دەرەوەی یەکێتیی سۆڤیەت، بە فاکتەری سەرەکی وەرچەرخانی وتارەکەی بزانین. "ئۆ. ڤیلچێڤسکی" لە هەلومەرجی ئامادەکاری، دەستپێک و دامەزراندنی گۆڕانە سیاسییەکەی باکووری ئێران، واتە خودموختاری کورد و ئازەربایجان، لە ڕاپۆرتەکەی ساڵی ١٩٤٢دا، شیکاری و زانیاریی ڕۆژانە و لە نامیلکەکەی ساڵی ١٩٤٤یشدا، ڕێنمایی و ڕێکاری کرداری پێشنیار کردووە. "ئۆ. ڤیلچێڤسکی" پاش هەرەسهێنانی خودموختاری کورد و نارۆونی سیاسەتی سۆڤیەت لە بەرامبەری ئێراندا (کاتێک ئیتر وازی لە خزمەتی سەربازی هێنابوو)، بڕیاری دا لە سەر بنەمای زانیارییە کۆکراوەکان و وەک شایەتێکی ڕووداوەکان، تێڕوانینێکی ئێتنۆگرافیایی تۆمار بکات کە دەقی ماشێنوسەکەی ساڵی ١٩٥٥ی لێ کەوتووەتەوە. بەڵام کاتێک ئەو دەقە ئامادەی چاپ و بڵاوکردنەوە کرا، مۆسکۆ سیاسەتی نزیکبوونەوە لە تاران دەست پێ دەکات و چیتر پاڵپشتی لە جودایخوازی کورد ناکات. لە ئاکامدا، وتارە کورت و کەم ڕەنگ کراوە ئێتنۆگرافیاییەکەی ساڵی ١٩٥٨ی لێ کەوتووەتەوە و ڕەزامەندی دەزگاکانی سۆڤیەتی بۆ بڵاوکردنەوە وەدەست هێناوە.

ئەو بابەتەی لە سەرەوە وروژێندرا، ئاماژەیەکی سەرنجراکێش و بیانوویەکە بۆ جەختکردنەوە لەسەر بۆچوونەکەی سەرەوەی "ئێ. سەعید" کە بەتایبەت ئەو زانایانە دەگرێتەوە کە لە بوارە جۆراوجۆرەکاندا یان لە خزمەتی دەوڵەت دان و یان یارمەتیدەریانن و پێویستە لایەنی بابەتیانە لە کارەکانیاندا فەرامۆش نەکەن. ئەگەرچی ئەو تێبینییە لەوانەیە تێڕوانینەکەی "ئێ. سەعید" لاواز بکات، بەڵام لە ڕاستیدا وردتری دەکاتەوە و ڕاستینەی دۆخی یەکێتیی سۆڤیەت پیشان دەدات.

سەرچاوەکانی نووسەر

- Академия наук в решениях Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б)–ЦК КПСС. 1922–1991/1952–1958 / М., РОССПЭН, 2010. 1279 с.

[ئاکادێمیای زانستەکان سەبارەت بە پەسەندکراوەکانی مەکتەبی سیاسیی کۆمیتەی نێوەندی حیزبی کۆمۆنیستی ڕووسیا (باڵشویک)- حیزبی کۆمۆنیستی سەرتاسەری (باڵشویک)- کۆمیتەی نێوەندی حیزبی کۆمۆنیستی یەکێتیی سۆڤیەت. ١٩٢٢-١٩٩١/ ١٩٥٣/١٩٥٨/ مۆسکۆ، ئینسایکلۆپیدیای سیاسیی ڕووسیا، ٢٠١٠، ١٢٧٩ لاپەڕە].

- Вильчевский О. Л. Курды Северо- Западного Ирана. VII отдел Политического управления Закавказского фронта. Для служебного пользования. Экз. № 39. Тбилиси, 1944. 85 с.

[ئۆ.ل. ڤیلچێڤسکی. کوردەکانی باکووری ڕۆژاوای ئێران. یەکەی حەتەمی بەڕێوەبەرایەتی بەرەی کافکاز. بۆ بەکارهێنانی کارگێڕیی، دەقی ژمارە ٣٩. تفلیس، ١٩٤٤. ٨٥ لاپەڕە].

- Вильчевский О. Л. Аспирант. Личное дело, 1929–1932// Санкт Петербургский филиал Архива РАН (СПбФ АРАН) Ф. 222. Оп. 2. Д. 79.Л. 1–57.

[ئۆ.ل. ڤیلچێفسکی. خوێندکاری دکتۆرا. دۆسیەی کەسێتی، ١٩٢٩-١٩٣٢// ئەرشیفی ئاکادێمیای زانستیی رووسیا لقی سانکت پیتەربورگ، مەخزەنی ٢٢٢، لیستەی ٢، دۆسیەی ٧٩، رووپەلەکانی ١-٥٧].

- Вильчевский О. Л. Личное дело, 1932–1941 // СПбФ АРАН Ф. 77. Оп. 5. Д. 318. Л. 1–50.

[ئۆ.ل. ڤیلچێفسکی. دۆسیەی کەسێتی، ١٩٣٢-١٩٤١// ئەرشیفی ئاکادێمیای زانستیی رووسیا لقی سانکت پیتەربورگ، مەخزەنی ٧٧، لیستەی ٥، دۆسیەی ٣١٨، رووپەلەکانی ١-٥٠].

- Вильчевский О. Л. Личное дело, 1954 // Научный архив Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН (НА МАЭ РАН) Ф. К-1. Оп. 7. Д. 76. Л. 5–37.

[ئۆ.ل. ڤیلچێفسکی. دۆسیەی کەسێتی، ١٩٥٤// ئەرشیفی زانستیی مۆزەخانەی ئەنترۆپۆلۆژی و ئێتنۆگرافیای پێتری مەزن (هۆدەی هونەر) سەر بە ئاکادێمیای زانستیی رووسیا. مەخزەنی k-١، لیستەی ٧، دۆسیەی ٧٨، رووپەلی ٥-٣٧].

- Вильчевский О. Л. Мукринские курды (Этнографический очерк) // Переднеазиатский этнографический сборник: Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо- Маклая / отв. ред. О. Л. Вильчевский и А. И. Першиц. Т. 39. М.: Изд-во АН СССР, 1958. С. 180–227.

[ئۆ.ل. ڤیلچێفسکی. کوردانی موکریان (وتاری ئێتنۆگرافیایی)// کۆوتاری ئێتنۆگرافیایی رۆژاوای ئاسیا: بەرهەمی پەیمانگای ئێتنۆگرافیایی بەناوی ن.ن. میکلوخا-مەکلایا/ نفیسیاری بەرپرس ئۆ.ل. ڤیلچێفسکی و ئا.ئی. پێرشیتس. بەرگی ٣٩. مۆسکۆ، وەشانخانەی ئاکادێمیای زانستیی یەکێتیی سۆڤیەت، ١٩٥٨. ل.ل ١٨٠-٢٢٧].

Вильчевский О. Л. Мукринский Курдистан. Этнографический очерк, 1955 // НА МАЭ РАН. Фонд О. Л. Вильчевского (Ф. 17). Оп. 1. Д. 7. Л. 1–223.

[ئۆ.ل. ڤیلچێفسکی. کوردستانی موکریان. وتاری ئێتنۆگرافیایی، ١٩٥٥// مۆزەخانەی ئەنترۆپۆلۆژی و ئێتنۆگرافیای ئاکادێمیای زانستیی رووسیا. مەخزەنی ئۆ.ل. ڤیلچێفسکی (مەخزەنی ١٧)، لیستەی ١، دۆسیەی ٧، رووپەلەکانی ١-٢٢٣].

- Вильчевский О. Л. О курдском национальном движении: статья. 1950– 1954 // НА МАЭ РАН Ф. 17. Оп. 1. Д. 6 (Лист использования документа).

[ئۆ.ل. ڤیلچێفسکی. وتار، سەبارەت بە بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد. ١٩٥٠- ١٩٥٤// مۆزەخانەی ئەنترۆپۆلۆژی و ئێتنۆگرافیای ئاکادێمیای زانستیی رووسیا. مەخزەنی ١٧، لیستەی ١، دۆسیەی ٦ (خشتەی بەکارهێنانی بەڵگەنامەکە)].

- Вильчевский О. Л. Письмо Потехину И. И., д-ра ист. наук, зам. директора Института этнографии, 1956 // НА МАЭ РАН Ф. 17. Оп. 1. Д. 109. Л. 1–2.

[ئۆ.ل. ڤیلچێفسکی. نامە بۆ پاتێخین ئی.ئی، دکتۆری زانستە مێژووییەکان، جێگری بەرپرسی پەیمانگای ئەنترۆپۆلۆژی، ١٩٥٦// ئەرشیفی زانستیی مۆزەخانەی ئەنترۆپۆلۆژی و ئێتنۆگرافیای ئاکادێمیای زانستیی رووسیا. مەخزەنی ١٧، لیستەی ١، دۆسیەی ١٠٩، رووپەلەکانی ١-٢].

- Вильчевский О. Л. Рапорт о поездке в Иран, 1942 // НА МАЭ РАН. Ф. 17. Оп. 1. Д. 95 Л. 1–28.

[ئۆ.ل. ڤیلچێفسکی. راپۆرت سەبارەت بە گەشتی ئێران، ١٩٤٢// ئەرشیفی زانستیی مۆزەخانەی ئەنترۆپۆلۆژی و ئێتنۆگرافیای ئاکادێمیای زانستیی رووسیا. مەخزەنی ١٧، لیستەی ١، دۆسیەی ٩٥، رووپەلەکانی ١-٢٨].

- Вильчевский О. Л. Стенограмма защиты диссертации «Езидские тексты», 1938 // СПбФ АРАН Ф. 77. Оп. 2. Д. 5 Л. 1–83.

[ئۆ.ل. ڤیلچێفسکی. پوختەی نامەی دکتۆرا "دەقەکانی ئێزدی"، ١٩٣٨// ئەرشیفی ئاکادێمیای زانستیی رووسیا لقی سانکت پیتەربورگی ، مەخزەنی ٧٧، لیستەی ٢، دۆسیەی ٥، رووپەلەکانی ١-٨٣].

- Вильчевский О. Л. Хакани: Некоторые черты творчества и мировоззрения поэта // Советское востоковедение. М.: 1957. № 4. С. 63–76.

[ئۆ.ل. ڤیلچێفسکی. خاقانی: چەند دیمەنێکی داهێنەرانەی شاعیر و دونیابینییەکەی// رۆژهەڵاتناسیی سۆڤیەتی (گۆڤار). ١٩٥٧، ژمارە ٤، ل.ل. ٦٣-٧٦].

Жигалина О. И. Национальное движение курдов в Иране (1918–1947 гг.). М.: Наука, 1988. 168 с.

[ژیگالینا ئۆ.ئی. بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد لە ئێران (١٩١٨-١٩٤٧)، مۆسکۆ، ١٩٨٨، ١٦٨ لاپەرە].

- Жигалина О. И. Олег Людвигович Вильчевский и курдоведение // Иран: история и современность: сб. ст. / Акад. наук СССР, Ин-т востоковедения [отв. ред. Н. А. Кузнецова]. М.: Наука: Гл. ред. вост. лит., 1983. С. 42–64.

[ژیگالینا ئۆ.ئی. ئالێگ لیودڤیگۆڤیچ ڤیلچێفسکی و کوردناسی// ئێران: مێژوو و مۆدێرنیتە: کۆوتار/ ئاکادێمیای زانستیی یەکێتیی سۆڤیەت، پەیمانگای رۆژهەڵاتناسیی (نفیسیاری بەرپرس، ن.ئا. کووزنیتسۆڤ)، مۆسکۆ. وەشانی "نائۆکا"، بەرهەمی سەرەکی ویژەی رۆژهەڵاتی. ١٩٨٣، ل.ل. ٤٢-٤٦].

- Жуковская И. В., Решетов А. М. Фонды востоковедов в архиве Музея антропологии и этнографии имени Петра Великого РАН // Страны и народы Востока. М., 2010. Вып. 33. С. 208–250.

[ژووکۆفسکایا، ئی.ڤ.، ڕێشێتۆڤ ئا.م.، (وتاری) مەخزەنەکانی رۆژهەڵاتناسی لە ئەرشیفی مۆزەخانەی ئەنترۆپۆلۆژی و ئێتنۆگرافیای پێتری مەزن لە ئاکادێمیای زانستیی رووسیا// (گۆڤاری) وڵات و گەلانی رۆژهەڵات. مۆسکۆ، ٢٠١٠، ژمارە ٣٣، ل.ل. ٢٠٨-٢٥٠].

- Полевой материал автора. Интервью с А. В. Черкаевым, ноябрь 2019.

[کاری مەیدانی نووسەر، وتووێژ دەگەڵ ئا.ڤ. چێرکایڤ، نۆڤەمبەری ٢٠١٩].

- Курды. 21 января 1947. Досье Служебного Вестника иностранной информации. Телеграфное агентство Советского Союза (ТАСС) // Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ) Ф. Р4459. Оп. 27. Д. 6697. Л. 1–59.

[کوردەکان. ١٩٤٧/٠١/٢١، دۆسیەی بولیتینی فەرمی زانیاری دەرەکی. ئاژانسی هەواڵنێری یەکێتیی سۆڤیەت (تاس)// ئەرشیفی میریی رووسیای فیدراڵ، مەخزەنی ٤٤٥٩، لیستەی ٢٧، دۆسیەی ٦٦٩٧، ل. ١].

- Представление на награждение от 02.10.1944 // Центральный архив Министерства обороны (ЦАМО). Ф. 47. Оп. 995. Д. 319. Л. 1–8.
[پێشکەشــکردنی خەڵات بە ڕێکەوتی ۱۹۴۴/۱۰/۰۲// ئەرشــیڤی نیوەندی وەزارەتی بەرگری، مەخزەنی ۴۷، لیستەی ۹۹۵، دۆسیەی ۳۱۹، ڕووپەلەکانی ۱-۸].
- Приказ № 26 от 26.01.1942 // ЦАМО Ф. 8312. Оп. 301962. Д. 38. Л. 241.
[فەرمانی ژمارە ۲۶ بە ڕێکەوتی ۱۹۴۲/۰۱/۲۶// ئەرشــیڤی نیوەندی وەزارەتی بەرگری، مەخزەنی ۸۳۱۲، لیســتەی ۳۰۱۹۶۲، دۆسیەی ۳۸، ڕووپەلی ۲۴۱].
- Список защитников Ленинграда, Одессы, Севастополя и Сталинграда, работающих в Отделе кадров Политического управления Закавказского военного округа // Центральный Архив Министерства обороны (ЦАМО). Ф. 47. Оп. 995. Д. 312. Л. 15.
[خشــتەی ناوی بەرگریکارانی لێنینگراد، ئادێســا، سێڤاستەپۆل و ســتالینگراد لە هۆبەی کارمەندانی بەڕێوەبەرایەتی کەرتی سەربازی کافکاز// ئەرشــیڤی نیوەنــدی وەزارەتی بەرگــری، مەخزەنی ۴۷، لیستەی ۹۹۵، دۆسیەی ۳۱۲، ڕووپەلی ۱۵].
- Укреплять добрососедские советско-иранские отношения // Правда, 25 июня 1956. Вып. 13 840. № 177. С. 1.
[پتەوکردنی پەیوەندی دۆستانەی دراوسێتی دوو وڵاتی سۆڤیەت و ئێران// ڕۆژنامەی پراڤــدا، ۲۵ی جوونی ۱۹۵۶، ۱۳۸۴۰مین، ژمارە ۱۷۷].
- Халфин Н. А. Курдская историография в СССР и некоторые ее проблемы // Вопросы истории. 1966. № 8. С. 154–161.
[خەلفین ن.ئا. مێژوونووسیی کورد لە یەکێتیی سۆڤیەتدا و هەندێک لە کێشەکانی// پرسەکانی مێژوو (گۆڤار). ۱۹۶۶، ژمارە ۸، ل. ۱۵۷]
- Irwin R. For Lust of Knowing: The Orientalists and their Enemies. London: Allen Lane, 2006. 416 p.
- Parker J. W. Persian Dreams: Moscow and Tehran Since the Fall of the Shah. Potomac Books Inc., 2008. 438p.
- Said E. W. Orientalism. New York. Pantheon Books Publication, 1978. Xiii+368 p.

سەرچاوەکانی وەرگێڕ

- کوردبــوون (بیــرەوەری محەمــەد مەولوودیــان). کۆکردنــەوە، ســاخکردنەوە و بەڵگەمەندکردنی: وریا ماملێ. چاپی یەکەم، سوید، ۲۰۲۲.
- همایون ســعید. پیشوای بیداری (خاطرات سعید همایون)، هاشم سلیمی. چاپ دوم ئاراس، ۲۰۰۷، اربیل.
- فتاحقاضی ، خلیل. تاریخچەی خانوادەی قاضی در ولایت موکری، ویرستار: قادر فتاح قاضی. چاپ اول، تبریز، ۱۳۷۸ (۱۹۹۹).
- شمس اســماعیل. ارزیابی و تحلیل فعالیت انجمنها و تشکیلات اجتماعی کردســتان در دوره مشروطه (۲۴ – ۱۳۲۹ ق)/ دو فصل نامه علمی (مقاله علمی پژوهشی) سال ۱۲، شماره بهار – تابستان ۱۴۰۱، ص.ص ۲۳۱- ۲۵۶).
- دیوانی مەلا مارفی کۆکەیــی https://books.vejin.net/fa/text/32234

ژێدەرەکان

١. ✻ یاریــدەدەر و بەربژێری زانســتە مێژووییــەکان لە فاکەڵتەی ڕۆژهەڵاتیی زانکۆی میری سانکت-پیتەربورگ.- وەرگێڕ.

2. Pobedonostseva-Kaya A.O. «The Mukri Kurds» by O.L. Vilchevsky: what and why has been deleted before publication? (Russian) // Islam in the modern world. 2020. Vol. 16. No 4. P. 99-116. DOI: 10.22311/2074-1529-2020-16-4-99-116

٣. مەبەست دەقێکی کە بە "کەرەستەی نووسین" (Typewriter) نووسراوە.- وەرگێڕ.

4. Said E. W. Orientalism. New York. Pantheon Books Publication, 1978. 368 p.

5. Irwin R. For Lust of Knowing: The Orientalists and their Enemies. London: Allen Lane, 2006. 416 p.

6. Вильчевский О. Л. Стенограмма защиты диссертации «Езидские тексты», 1938 // СПбФ АРАН.
Ф. 77. Оп. 2. Д. 5 Л. 44–44 об.
[ڤیلچێڤســکی ئۆ. ل. پوختەی نامەی دکتــۆرا "دەقەکانی ئێزدی"، ۱۹۳۸// ئەرشــیڤی ئاکادێمیای زانســتیی یەکێتیی ســۆڤیەت لقی ســانکت-پیتەربورگ، خەزێنەی ۷۷، لیســتەی ۲، دۆسیەی ۵، ل. ۴۴- ل. ڕووبەڕووی ۴۴].

7. Вильчевский О. Л. Личное дело, 1932–1941// СПбФ АРАН Ф. 77. Оп. 5. Д. 318 Л. 49.
[ڤیلچێڤســکی ئــۆ. ل. دۆســیەی تاکەکەســی، ۱۹۳۲-۱۹۴۱// ئەرشیڤخانەی ئاکادێمیای زانستیی یەکێتیی سۆڤیەت لقی سانکت-پیتەربورگ، خەزێنەی ۷۷، لیستەی ۵، دۆسیەی ۳۱۸، ل. ۴۹].

٨. لــە بــەرەی لێنینگراد بەرپرســی یەکەی شەشــەمی ڕاهێنانی ســەگ بووە. بڕوانە خشــتەی هێــزە بەرگریکارەکانــی لێنینگراد، ئادێسا، سیڤاستۆپۆل و ســتالینگراد لە هۆبەی کارمەندانی سیاسیی بەڕێوەبەرایەتی بەرەی کافکاز// ئەرشیڤی نیوەندی وەزارەتی بەرگری، خەزێنەی ۴۷، لیستەی ۹۹۵، دۆسیەی ۳۱۲، ل. ۱۵.

٩. بەپێی فەرمانی ژمارە ۲۶ بە ڕێکەوتی ۱۹۴۲/۰۱/۲۶// ئەرشــیڤی نیوەندیی وەزارەتی بەرگری ڕووســیا، خەزێنەی ۸۳۱۲، لیســتەی ۳۰۱۹۶۲، دۆسیەی ۳۸، ڕووپەلی ۲۴۱.

١٠. ژمــارەی یەکەمی ڕۆژنامەی "اخگر" لــە یەکەم ڕۆژی چوونی هێزەکانی یەکێتیی ســۆڤیەت بۆ نێو خاکی ئێــران لەنێو خەڵکی ئێراندا بڵاو بووەتەوە// ســەرچاوەی ئەو ئاماژەیــە: کریکوونۆڤ ئا. پروپاگەنــدەی تایبەتی ســۆڤیەت لە ئێران چۆن بــووە// نیوەندی شیکاری مەترسییەکانی تیرۆر، ۲۰۱۲/۰۷/۱۶ (سەرچاوەی سەرهێڵ، ڕێکەوتــی ســەردانی ۲۰۲۰/۱۱/۰۷: https://www.catu.su/analytics/330-sovetckaya-

١١. پێشکەشــکردنی خەڵات بە ڕێکەوتی ۱۹۴۴/۱۰/۰۲ ئەرشیڤی وەزارەتی بەرگری ڕووســیا، خەزێنەی ۴۷، لیستەی ۹۹۵، دۆسیەی ۳۱۹، ڕووپەلی ۲.

12. Вильчевский О. Л. Личное дело, 1954 // Научный архив Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН (НА МАЭ РАН). Ф. К-1. Оп. 7. Д. 76. Л. 14.
[ڤیلچێڤســکی ئۆ. ل. دۆســیەی تاکەکەســی، ۱۹۵۴// ئەرشــیڤی زانســتیی مۆزەخانەی ئەنترۆپۆلــۆژی و ئێتنۆگرافیای پێتری مەزن

(هۆدەی هونەر) سەر بە ئاکادێمیای زانستیی ڕووسیا. خەزێنەی k-۱، لیستەی ۷، دۆسیەی ۷۶، ڕووپەلی ۱۴].

13. Вильчевский О. Л. Рапорт о поездке в Иран, 1942 // НА МАЭ РАН. Фонд О. Л. Вильчевского (Ф. 17). Оп. 1. Д. 95. Л. 1–28.

[ڤیلچێڤسکی ئۆ. ل. ڕاپۆرتی گەشتی ئێران لە ساڵی ۱۹۴۲// ئەرشیڤی زانستیی مۆزەخانەی ئەنترۆپۆلۆژی و ئێتنۆگرافیای ئاکادێمیای زانستیی ڕووسیا].

۱۴. ڤیلچێڤسکی جەختی لەوە کردووەتەوە ئازەربایجانییەکان کە زۆربەی دانیشتوانی ئازەربایجانیان پێک هێناوە بەهەستی دوژمنایەتی دەڕواننە یەکێتیی سۆڤیەت. بڕوانە: ڤیلچێڤسکی ئۆ. ل. ڕاپۆرتی گەشتی ئێران لە ساڵی ۱۹۴۲، ل. ۲.

۱۵. بەپێی پێناسەی نەتەوایەتی، کوردەکان لە ڕیزی دووەمی دانیشتوانی ئازەربایجانی ئێران دەژمێردرێن. لە لایەکەوە کوردەکان هێزێکی تا ڕادەیەک کاریگەرییان لە گۆڕەپانی سیاسیی ئێراندا هەیە و لە لایەکی دیکەوە بەهۆی ناکۆکییە نێو بە نێوەکانی سەرکردەکانییان دەگەڵ یەکتر، ئەو هێز پارچە پارچە بووە. بڕوانە: ڤیلچێڤسکی ئۆ. ل. ڕاپۆرتی گەشتی ئێران لە ساڵی ۱۹۴۲، ل. ۴.

۱۶. قەرەپەپاخ ئەو تورکە کۆچەرە نیشتەجێبووانەن کە لە ناوچەی سلدووز جێگیر بوون و ژمارەیان تا سێ هەزار بنەماڵە خەملێندراوە. بڕوانە: ڤیلچێڤسکی ئۆ. ل. ڕاپۆرتی گەشتی ئێران لە ساڵی ۱۹۴۲، ل. ۷.

۱۷. ژمارەی دانیشتوانی ئەرمەنی لە ئازەربایجانی ئێران کەمن، بەڵام کاریگەری سیاسیی و کولتووری بەرچاویان هەیە. ڤیلچێڤسکی جەختی لەوە کردووەتەوە کە ئەرمەنییە دەوڵەمەندەکان وەک ئازەربایجانییەکان زۆر بە نەرێنی دەڕواننە یەکێتیی سۆڤیەت، بەڵام جووتیاران و کاسبکارانی ئەرمەنی لایەنگری خۆیان لە یەکێتیی سۆڤیەت ناشارنەوە و تەنانەت بوونی خۆیانیان بەوان گرێداوە. بڕوانە: ڤیلچێڤسکی ئۆ. ل. ڕاپۆرتی گەشتی ئێران لە ساڵی ۱۹۴۲، ل.ل. ۲۰-۲۱.

۱۸. ڤیلچێڤسکی ئۆ. ل. ڕاپۆرتی گەشتی ئێران لە ساڵی ۱۹۴۲، ل. ۲۵.

۱۹. هەمان، ل. ۲۶.

۲۰. ڤیلچێڤسکی ئۆ. ل. دۆسیەی تاکەکەسی، ۱۹۵۴// ئەرشیڤی زانستیی مۆزەخانەی ئەنترۆپۆلۆژی و ئێتنۆگرافیای ئاکادێمیای زانستیی ڕووسیا. خەزێنەی k-۱، لیستەی ۷، دۆسیەی ۱۶، پشتەوەی لاپەڕەی ۷.

۲۱. هەمان، ل. ۸.

22. Вильчевский О. Л. Курды Северо-Западного Ирана. VII отдел Политического управления Закавказского фронта. Для служебного пользования. Экз. № 39. Тбилиси, 1944. 85 с.

[ڤیلچێڤسکی ئۆ.ل. کوردانی باکووری ڕۆژاوای ئێران، لقی حەوتەمی بەڕێوەبەرایەتی بەرەی کافکاز. تایبەتە بۆ بەکارهێنانی کارگێڕی، دەقی ژمارە ۳۹، تفلیس، ۱۹۴۴، ۸۵ لاپەڕە].

23. Вильчевский О. Л. Письмо Потехину И. И., д-ру. ист. наук, зам. директора Института этнографии, 1956 // НА МАЭ РАН. Ф. 17. Оп. 1. Д. 109. Л. 1.

[ڤیلچێڤسکی ئۆ.ل. نامە بۆ پاتێخین ئی.ئی، دکتۆری زانستە مێژووییەکان، جێگری بەرپرسی پەیمانگای ئەنترۆپۆلۆژی، ۱۹۵۶// ئەرشیڤی زانستیی مۆزەخانەی ئەنترۆپۆلۆژی و ئێتنۆگرافیای ئاکادێمیای زانستیی ڕووسیا. خەزێنەی ۱۷، لیستەی ۱، دۆسیەی ۱۰۹، ل. ۱.].

۲۴. ئیڤان ئیزۆسیمۆڤیچ پاتێخین (۱۹۰۳-۱۹۶۴)، زانای سۆڤیەتی ئەفریکاناس، دکتۆری زانستە مێژووییەکان، لە ساڵی ۱۹۴۹ەوە جێگری بەرپرسی پەیمانگای ئەنترۆپۆلۆژی، لە ساڵی ۱۹۵۹ەوە، یەکەم بەرپرسی پەیمانگای ئەفریکا سەر بە ئاکادێمیای زانستیی ڕووسیا.

25. Вильчевский О. Л. Письмо Потехину И. И. Л. 1–2.

[ڤیلچێڤسکی ئۆ. ل. نامە بۆ "پاتێخین ئی. ئی"، ل.ل. ۱-۲.]

26. Вильчевский О. Л. Мукринский Курдистан. Этнографический очерк, 1955 // НА МАЭ РАН. Ф. 17. Оп. 1. Д. 7. Л. 1–223.

[ڤیلچێڤسکی ئۆ.ل. کوردستانی موکریان. وتاری ئێتنۆگرافیایی، ۱۹۵۵// ئەرشیڤی زانستیی مۆزەخانەی ئەنترۆپۆلۆژی و ئێتنۆگرافیای ئاکادێمیای زانستیی ڕووسیا. خەزێنەی ۱۷، لیستەی ۱، دۆسیەی ۷، ل.ل. ۱-۲۲۳].

27. Вильчевский О. Л. Мукринские курды (Этнографический очерк) //Переднеазиатский этнографический сборник: Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо- Маклая / [отв. ред.О. Л. Вильчевский и А. И. Першиц]. Т. 39. М.: Изд-во АН СССР, 1958. С. 180–222.

[ڤیلچێڤسکی ئۆ.ل. کوردانی موکریان (وتاری ئێتنۆگرافیایی)// کۆوتاری ئێتنۆگرافیایی ڕۆژاوای ئاسیا: بەرهەمی پەیمانگای ئێتنۆگرافیا بەناوی ن.ن. میکلەخۆ-ماکلایا/ نقیسیارانی بەرپرس: ئۆ.ل. ڤیلچێڤسکی، ئا.ئی. پێرشیتس. بەرگی ۳۹، مۆسکۆ، وەشانخانەی ئاکادێمیای زانستیی یەکێتییی سۆڤیەت ۱۹۵۸، ل.ل. ۱۸۰- ۲۲۲].

۲۸. دیار نییە بۆ چی ڤیلچێڤسکی بە "کۆچکردوو" ئاماژەی بە قازی محەممەد و سەدری قازی کردووە و ڕاستییەکی ئاشکرای مێژوویی لەبەر چاو نەگرتووە، هەڵبەت ئەو ڕەخنە زانستییە، نووسەری ئەو وتارەش دەگرێتەوە کە ئاماژەی بەم چاوپۆشییەی ڤیلچێڤسکی و هۆکارەکەی نەکردووە. "ئانژیلیکا پۆبێدۆنۆستسیڤا-کایا" لە وڵامی ئەو ڕەخنەیەدا، لە پەیامێک بە ڕێکەوتی ۲۰۲۳/۱۰/۲۳دا بۆ وەرگێڕ، دەڵێت: "ڕەنگە ڤیلچێڤسکی بۆ ئەوەی کێشە بۆ بلاوبوونەوەی دەقەکەی ساز نەکات" ئەو ڕاستییە مێژووییەی نەدرکاندووە.-وەرگێڕ.

۲۹. قازی محەممەد (ساڵی لەدایکبوونی ڕوون نییە لە نێوان ۱۸۹۳/ تا ۱۹۰۰/- ۱۹۴۷) سیاسەتوانی کورد و سەرۆکی کۆماری دیموکراتیکی کورد، ناسراو بە کۆماری خودموختاری کورد، یان کۆماری مەهاباد (۱۹۴۶/۰۱/۲۲ - ۱۹۴۶/۱۲/۱۶).

30. Вильчевский О. Л. Мукринские курды (Этнографический очерк). С. 183.

[ئۆ.ل. ڤیلچێڤسکی. کوردانی موکریان (وتاری ئێتنۆگرافیایی). ل. ۱۸۳].

31. Вильчевский О. Л. О курдском национальном движении: статья. 1950–1954 // НА МАЭ РАН. Ф. 17. Оп. 1. Д. 6 (Лист использования документа).

[ئۆ.ل. ڤیلچێڤسکی. سەبارەت بە بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد (وتار) ۱۹۵۰-۱۹۵۴// ئەرشیڤی زانستیی مۆزەخانەی ئەنترۆپۆلۆژی و ئێتنۆگرافیای ئاکادێمیای زانستیی ڕووسیا. خەزێنەی ۱۷، لیستەی ۱، دۆسیەی ۶ (خشتەی بەکارهێنەرانی بەڵگەنامەکە)].

32. Жигалина О. И. Национальное движение курдов в Иране (1918–1947 гг.). М.: Наука, 1988. С. 162–163.

[ژیگالینا ئۆ.ئی. بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد لە ئێران (۱۹۱۸-۱۹۴۷)، مۆسکۆ، ۱۹۸۸، ل.ل. ۱۶۲-۱۶۳].

33. Жигалина О. И. Олег Людвигович Вильчевский и курдоведение // Иран: история и современность: сб. ст. / Акад. наук СССР, Ин-т востоковедения [отв. ред. Н. А. Кузнецова]. М.: Наука: Гл. ред. вост. лит., 1983. С. 42–46.

[ژیگالینا ئۆ.ئی. ئۆلێگ لیۆدڤیگۆڤیچ ڤیلچێڤسکی و کوردناسی// ئێران: مێژوو و مۆدێرنیتە: کۆوتار/ ئاکادێمیای زانستیی یەکێتیی سۆڤیەت، پەیمانگای ڕۆژهەڵاتناسیی (نفیسیاری بەرپرس، ن.ئا. کووزنیتسۆڤ)، مۆسکۆ. وەشانی "نائۆکا"، بەرهەمی سەرەکی ویژەی ڕۆژهەڵاتی. ١٩٨٣، ل.ل. ٤٢-٤٦].

٣٤. ناوی دەقە ماشێننووسەکە "کوردستانی موکریان" بووە، بەڵام لە دەقە چاپکراوەکەدا کراوە بە "کوردانی موکریان".- وەرگێڕ.

35. Жигалина О. И. Олег Людвигович Вильчевский и курдоведение. С. 53.

[ژیگالینا ئۆ. ئۆلێگ لیۆدڤیچ ڤیلچێڤسکی و کوردناسی. ل. ٥٣].

٣٦. هەمان، ل. ٥٤.

37. Вильчевский О. Л. Мукринские курды (Этнографический очерк). С. 183.

[ڤیلچێڤسکی ئۆ.ل. کوردانی موکریان (وتاری ئێتنۆگرافیایی). ل. ١٨٣].

38. Вильчевский О. Л. Мукринский Курдистан. Этнографический очерк. Л. 73–74

[ڤیلچێڤسکی ئۆ.ل. کوردستانی موکریان. وتاری ئێتنۆگرافیایی، ڕووپەلی ٧٣-٧٤].

٣٩. هەمان، ڕووپەلی ٩٣.

40. Вильчевский О. Л. Мукринские курды (Этнографический очерк). С. 202.

[ڤیلچێڤسکی ئۆ.ل. کوردانی موکریان (وتاری ئێتنۆگرافیایی). ل. ٢٠٢].

41. Вильчевский О. Л. Мукринский Курдистан. Этнографический очерк. Л. 76.

[ڤیلچێڤسکی ئۆ.ل. کوردستانی موکریان. وتاری ئێتنۆگرافیایی، ڕووپەلی ٧٦].

٤٢. "بەهۆی بارانێک بەخوڕ و هەستانی سێڵاو لە شاری مەهاباد لە کوردستان، ٥٠٠ خانوو و بازاڕی شار وێران بوون. ژمارەی کوژراوان گەلێک زۆرە". سەرچاوە: Drobne wiadomości//Dziennik Bydgoski, nr 163, 8 sierpnia 1936.

[کورتەهەواڵی ڕۆژنامەی بێدگۆشچ (شارێکی پۆلۆنیایە)، ژمارە ١٨٣، ٨ ئووتی ١٩٣٦]. هەروەها بڕوانە هەڵبەستی مەلا مارف کۆکەیی بەناوی "سێڵاوی مەهاباد لە دیوانی مەلا مارفی کۆکەیی".- وەرگێڕ: https://books.vejin.net/fa/text/٣٢٢٣٤

43. Вильчевский О. Л. Мукринский Курдистан. Этнографический очерк. Л. 79.

[ڤیلچێڤسکی ئۆ.ل. کوردستانی موکریان. وتاری ئێتنۆگرافیایی، ڕووپەلی ٧٩].

٤٤. هەمان سەرچاوە، هەمان ڕووپەل.

٤٥. هەمان سەرچاوە، هەمان ڕووپەل.

٤٦. هەمان، هەمان ڕووپەل.

٤٧. هەمان، ڕووپەلی ١٤٦. [نووسەری ئەو وتارە لە ڕوونکردنەوەیکدا بۆ وەرگێڕ دەڵێت، "ڤیلچێڤسکی" بۆ ئەو بۆچوونەی ناوی هیچ کەسی نەهێناوە. وەرگێڕ بەدواداچوونی بۆ ئەو بابەتە کردووە، بەڵام هیچ زانیارییەکی دەست نەکەوتووە].

48. Вильчевский О. Л. Мукринский Курдистан. Этнографический очерк. Л. ١٩٢.

[ڤیلچێڤسکی ئۆ.ل. کوردستانی موکریان. وتاری ئێتنۆگرافیایی، ڕووپەلی ١٩٢].

49. Вильчевский О. Л. Мукринские курды (Этнографический очерк). С. 209.

[ڤیلچێڤسکی ئۆ.ل. کوردانی موکریان (وتاری ئێتنۆگرافیایی). ل. ٢٠٩].

٥٠. هەمان، ڕووپەلی ١١.

٥١. هەمان، ڕووپەلی ٤٥-٤٦.

٥٢. شاری "نیژنی نۆڤگەڕەد" کەوتووەتە کەنار ڕووباری "ڤۆلگا" و مێژووی دامەزراندنی "بازاڕی مەزنی ماکاریێڤ" کە لە ٩٠ کیلۆمەتری ئەو شارە بووە، دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی سێزدەی زایینی.- وەرگێڕ.

٥٣. قازی فەتاح - قازێتی سابڵاخی پشتاوپشت پێ گەیشتبوو. بڕوانە "ڤیلچێڤسکی ئۆ.ل. کوردستانی موکریان. وتاری ئێتنۆگرافیایی، ڕووپەلی ٤٥"؛ " لە نێو کوردیشدا زۆربەی پلەبەندیی پیاوانی ئایینی موسڵمان پشتاوپشت بووە، دادوەرانی ئایینیی، واتە قازییەکان هەموویان سەر بە یەک ماڵبات بوون. لە سابڵاخیش بە ماڵباتی قازییەکان بڕابوو" (ڤیلچێڤسکی ئۆ.ل. کوردستانی موکریان. وتاری ئێتنۆگرافیایی، ڕووپەلی ١٤٥).

٥٤. وەرگێڕ سەبارەت بەو دێڕە پەیوەندی بە " ئانژیلیکا پۆبێدۆنۆستسیڤا-کایا"، نووسەری ئەو وتار گرت و ناوبراو لە ١٠٢٠٢/٢١، لە پەیامێکدا دەڵێت "ڤیلچێڤسکی" ئەو بۆچوونەی لە "مینۆرسکی" وەرگرتووە کە گوتوویەتی: "سەرەڕای هەستی تەواو ڕوونی دژە ئێران لەنێو خەڵکی ناوچەکەدا [موکریان]، ئەو خەڵکە هیچ هاوسۆزییەکیان بۆ داگیرکەرانی تورکیا نیشان نەداوە. قازی فەتاح کە قازێتی سابڵاخی بەمیرات پێگەیشتبوو، سەرکردایەتی شەڕی دەرکردنی داگیرکەرانی لە ناوچەکە کردووە و لە ئەنجامی چالاکی پارتیزانە کوردەکاندا، سەربازانی عوسمانی لە گەلێک ناوچەی موکریان پاشەکشەیان کردووە".- وەرگێڕ.

بەڵام سەبارەت بە هەڵسوکەوتی "قازی فەتاح" ڕوانگەی جیاوازتر هەیە. [وەرگێڕدراو لە فارسییەوە]: "زستانی ساڵی ١٩١٦ ... ڕووسەکان بەمەبەستی دەرکردنی عوسمانییەکان و بۆ تۆڵەسەندنەوە لە شکستی پێشوویان، هێرش دەبەنە سەر شار [سابڵاخ]. کۆچکردووە قازی فەتاح، مامی قازی عەلی کە یەکێک لە کەسایەتییە بەناوبانگەکانی موکریان بوو، بەرگری لە شار و هاوشارییەکانی دەکات و لە شەڕێکی نابەرامبەردا، گواستنەوە و ڕزگارکردنی ژمارەیەکی زۆر لە دانیشتوانی شاری سابڵاخ بەڕێوە دەبات و لە کۆتاییدا بەدەستی سەربازانی ڕووس دەکوژرێت. (سعید همایون. ص. ٥٥).- وەرگێڕ.

یان: [وەرگێڕدراو لە فارسییەوە]: "لە ساڵ ١٣٣٤ی کۆچی مانگیدا [١٩١٦] هێزێکی مەزنی ڕووسەکان بە فەرماندەیی "باڵاخانۆڤ" و "چێرنەزووبۆڤ" هێرش دەبەنە سەر هێزێکی کەم هەژماری عوسمانییەکان لە سابڵاخ. هێزەکانی عوسمانی پاش چەند ماوەیەک بەرگری، ڕوبەڕووی شکست دەبنەوە و ڕووسەکان شار داگیر دەکەن. کۆچکردووە قازی فەتاح بۆخۆی دەگەڵ چەند کەس لە نۆکەران و کوڕەکانی لە خانوویەک کە بە "مەدرەسەی عووسمانی" بەناوبانگ بووە و دواتریش "شێرەخۆرشیدی سووری مەهاباد" لە بەشێکیدا حەمامێکی لێ ساز دەکات، دژی هێزەکانی ڕووس دەست دەکەنەوە. پاش ماوەیەک شەڕکردن، دەستەیەک لە سوارەکانی ڕووس لە باسکی گوندی "کەرێزە" و شاخەکانی باغی "مکاییل" و "پردی سوور" دەگەنە نزیکی "حەوزی قازی" لە کەنار بەشی ڕۆژاوای شار. لێرەدا کوڕەکانی قازی فەتاح بە باوکیان دەڵێن هێزەکانی ڕووس زۆر بەهێزن و لە ئانوساتدا تەواوی شار داگیر دەکەن و تورکەکان هەڵاتوون، بۆیە باشترە ئێمەش شار بەجێ بهێڵین. میرزا فەتاح دەڵێت: من ناتوانم زیندوو بم و ببینم هێزەکانی ڕووس سابڵاخ داگیر دەکەن. داوای ئەسپەکەی دەکات و کاتێک پێیەکی لە ڕکاب دەنێت، چەند فیشەکێک لە لای "تەپەی حەوزی قازی" ڕێک نێوچاوانی دەپێکێت و هەر لەوێ شەهید دەبێت و کوڕکانی هەڵدێن و مەیتەکەی دەمێنێتەوە. ... پاش چل ڕۆژان لە گۆشەی

ڕۆژهەڵاتی مزگەوتی "شـادەروێش" دەبینـن. ... کورەکانی میرزا فەتاح دەگەڵ سوپای شکاوی عوسمانی بە فەرماندەیی "عومەر ناجی بەگ" لە ڕێگەی "گەردە بەردان"، "بەرەجۆ"، "تۆختە"، "قوڵغەتەپە" دەچنە گوندی "باخچە. ... سێ کوڕی [قازی فەتاح]: عەبدولرەحمان (سـالار)، محەممەد (مەلا محەممەدی قازی) و محموود (مەنسوور سـوڵتان) دەستەبەسەر و تا کۆتایی شەڕی یەکەم بۆ سیبیری دوور دەخرێنەوە". (فتاحقاضی، ص. ۶۴، ۶۵).- وەرگێر.
یان: "... هێندی پێ نەچوو بوو بە زستان و جێژنی "مەولوود"، بەفر تا نێوقەدان بوو، لە هەموو ماڵاندا پلاو لەسەر ئاگر بوو. لەپڕ لەشکری ڕووسـان وەسەر گەران! پەلاماری شاریان دا و شار داگیر کرا. قازی فەتاح ماڵی لە کەنار شار بوو، خۆی و چەند کەس لە پیاوانی تەقەیان لە ڕووسـەکان دەکرد، واتە جیهادیان دەکـرد. زوو کوژران. ڕووس هاتنە نێو شار. (کوردبوون، ل. ۴۴).- وەرگێر.
۵۵. لێرەشـدا ڕوانگەی دیکـە هەیە، [وەرگێڕدراو لە فارسـییەوە]:
" ئەنجوومەنـی [مەشـرووتەخوازانی] سـابڵاخ بـە سـەرۆکایەتی ئەبولحەسەن سـەیفولقوزات، شاعیری بەناوبانگ و برای قازی عەلی (سـەرۆکی دادی شار و باوکی قازی محەممەد) پێک دێت (شمس اسماعیل، ص. ۲۴۵).- وەرگێر.
یان: [وەرگێردراو لە فارسـییەوە]: "پاش ڕووداوەکانی مەشـرووتە و دژایەتی و هێرشـی محەممەد عەلی شـا لەدژی مەشروتەخوازان، قازی فەتاح ئەگەرچی دژی سـتەم و سـەرەڕۆیی بـووە، بەڵام دیار نییە لەسـەر چ بنەمایـەک هاوکاریی لایەنگرانـی محەممەد عەلی شـای کردووە و بۆ ماوەیەکی زۆر دەگەڵ سوارەکانی خۆی لەڕیزی چەکدارەکانـی حاجی سـەمەد خانی شـوجاعولدەولە لـە مەراغە و تەوریز بووە. سـەرەنجام سـوپای ڕووسـیا پاش گەلێک شـەڕ و پێکـدادان لە دژی مەشـرووتەخوازان، تەوریز داگیـر دەکات و ... شوجاعولدەولە دەست دەکات بە کشتوکوشتاری مەشرووتەخوازان و ئازادیخوازان، وەک سـیقەتولئیسلام و شێخ سەلیم و ... میرزا فەتاح دژی ئەو هەڵسوکەوتانەی شـوجاعولدەولە بووە، تەنانەت گەلێک لە ئازادیخوازنی لە مەرگ ڕزگار کردووە (فتاحقاضی، ص. ۶۴).- وەرگێر
56. Вильчевский О. Л. Мукринский Курдистан. Этнографический очерк. Л. 45–46.
[ڤیلچێڤسـکی ئۆ.ل. کوردسـتانی موکریان. وتاری ئێتنۆگرافیایی، ڕووپەلی ۴۵-۴۶].
۵۷. هەمان، ڕووپەلی ۲۰۹ – ۲۱۲.
۵۸. هەمان، ڕووپەلی ۲۰۹.
۵۹. ڤیلچێڤسکی بەهەڵە ناوی ئەو حیزبەی وەک "ژیانی کوردستان" هێناوە (بڕوانە: کوردسـتانی موکریان. وتـاری ئێتنۆگرافیایی). ناوی ئەو ڕێکخراوەیە بەکوردی دەبێتە "کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردسـتان" کـە بەکـوردی وەک "کۆمەڵە" ئاماژەی پێکراوە. ئـەو هەڵەیە لە هەندێـک بابەتی کوردناسیشـدا دووپـات بووەتەوە. لـە بەڵگەنامە دیپلۆماسـییەکانی نوێنەرانی سیاسیی یەکێتیی سۆڤیەت لە تاران و و لە ڕاپۆرتی ئاژانسـی هەواڵگریی "تاس"دا ئاماژە بەو هەڵەیە کراوە. بڕوانە: ئەرشیڤی میریی ڕووسیای فێدراڵ، مەخزەنی ۴۴۵۹، لیستەی ۲۷، دۆسیەی ۶۶۹۷، ل. ۱.
60. Вильчевский О. Л. Мукринский Курдистан. Этнографический очерк. Л. 210.
[ڤیلچێڤسـکی ئۆ.ل. کوردسـتانی موکریان. وتاری ئێتنۆگرافیایی، ڕووپەلی ۲۱۰].
61. Вильчевский О. Л. Мукринские курды (Этнографический очерк). С. 222.
[ڤیلچێڤسـکی ئۆ.ل. کوردانی موکریان. (وتاری ئێتنۆگرافیایی)، ل. ۲۲۲].
۶۲. "ژێکاف" کە بریتی بوو لە دەستەیەکی شۆپپارێز دەگەڵ هەندێک کەسایەتی دیموکرات، لە پاییزی ساڵی ۱۹۴۵ خۆیان هەڵوەشاندەوە و زۆربـەی هەرە زۆری ئەندامانی باوەڕمەند بە دیموکراسـی و هۆزە نیشـتمانپەروەرەکان بەسـەرۆکایەتی قازی محەممەد ڕێکخراوێکی تازەیان بەناوی "حیزبی دیموکراتی کوردانی ئێران" دامەزراند. بڕوانە: Вильчевский О.Л. Мукринский Курдистан. Этнографический очерк. Л. ۲۱۴. [ڤیلچێڤسکی ئۆ.ل. کوردستانی موکریان. وتاری ئێتنۆگرافیایی، ڕووپەلی ۲۱۴].
63. Жуковская И. В., Решетов А. М. Фонды востоковедов в архиве Музея антропологии и этнографии имени Петра Великого РАН // Страны и народы Востока. М., 2010. Вып. 33. С. 215.
[ژووکۆفسـکایا، ئی.ڤ.، ڕێشـێتۆف ئـا.م.، (وتـاری) خەزێنەکانی ڕۆژهەڵاتناسی لە ئەرشیڤی مۆزەخانەی ئەنترۆپۆلۆژی و ئێتنۆگرافیای پێتری مەزن لە ئاکادێمیای زانسـتیی ڕووسـیا// (گۆڤاری) وڵات و گەلانی ڕۆژهەڵات. مۆسکۆ، ۲۰۱۰، ژمارە ۳۳، ل. ۲۱۵].
64. Вильчевский О. Л. Докладная записка Толстову С. П., д-ру ист.наук, директору ИЭ // МАЭ РАН Ф.17. Оп. 1. Д. 111. Л. 1.
[ڤیلچێڤسـکی ئۆ.ل. ڕاپۆرتی زانیاری بۆ: تالستۆڤ س.پ.، دکتۆری زانسـتیی مێژوو، سـەرۆکی پەیمانگای ئەنترۆپۆلۆژی// مۆزەخانەی ئەنترۆپۆلـۆژی و ئێتنۆگرافیـای ئاکادێمیـای زانسـتیی ڕووسـیا، خەزێنەی، ۱۷، لیستەی ۱، دۆسیەی ۱۱۱، ل. ۱].
۶۵. ئاندرێی ڤسێڤالێدۆڤیچ چێرکایف" (لەدایکبووی ۱۹۵۰)، نەوەی "ئۆ. ڤیلچێڤسکی."
66. Parker J. W. Persian Dreams: Moscow and Tehran Since the Fall of the Shah. Potomac Books Inc., 2008. P. 8.
67. Академия наук в решениях Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б)–ЦК КПСС. 1922–1991/1952–1958/ М.: РОССПЭН, 2010. С. 8.
[ئاکادێمیای زانسـتەکان بەگوێرەی بڕیارەکانی مەکتەبی سیاسـیی کۆمیتەی نێوەندی حیزبی کۆمۆنیستی ڕووسیا (باڵشویک)- حیزبی کۆمۆنیسـتی یەکگرتوو (باڵشـویک)- کۆمیتـەی نێوەندی حیزبی کۆمۆنیسـتی یەکێتیی سـۆڤیەت. ۱۹۲۲-۱۹۹۱/۱۹۵۲-۱۹۵۸/ مۆسکۆ: وەشانخانەی "ئینسایکلۆپیدیای سیاسی"، ۲۰۱۰. ل. ۸].
68. Халфин Н. А. Курдская историография в СССР и некоторые ее проблемы // Вопросы истории.1966. № 8. С. 157.
[خەلفین ن.ئا. مێژوونووسیی کورد لە یەکێتیی سۆڤیەتدا و هەندێک لە کێشەکانی// پرسەکانی مێژوو (گۆڤار). ۱۹۶۶، ژمارە ۸، ل. ۱۵۷]
69.Вильчевский О. Л. Письмо Бруку С. И., д-ру геогр. наук, зам. директора ИЭ, 20.05.1963 // МАЭ РАН. Ф.17. Оп. 1. Д. 102. Л. 4.
[ڤیلچێڤسـکی ئۆ.ل. ڕاپۆرتی زانیاری بۆ: تالستۆڤ س.پ.، دکتۆری زانسـتیی مێژوو، سـەرۆکی پەیمانگای ئەنترۆپۆلۆژی// مۆزەخانەی ئەنترۆپۆلـۆژی و ئێتنۆگرافیـای ئاکادێمیـای زانسـتیی ڕووسـیا، خەزێنەی، ۱۷، لیستەی ۱، دۆسیەی ۱۰۲، ل. ۴].
۷۰. کاری پسپۆڕانە لەسەر بەرهەمەکەی "حافزەددینی خاقانی"، ئەو حەز و ئارەزوویەی نووسەر پشتڕاست دەکاتەوە. بڕوانە:
Вильчевский О. Л. Хакани: Некоторые черты творчества и мировоззрения поэта//Советское востоковедение. 1957. № 4. С. 63–76.
[ڤیلچێڤسـکی ئۆ.ل. خاقانی: چەند دیمەنێکی داهێنەرانەی شاعیر و دونیابینییەکەی// ڕۆژهەڵاتناسـیی سۆڤیەتی (گۆڤار). ۱۹۵۷، ژمارە ۴، ل.ل. ۶۳-۷۶].
۷۱. کاری مەیدانی. وتووێژ دەگـەڵ "ئا.ڤ. چێرکایف"، نۆڤەمبەری ۲۰۱۹.